

ศึกษาวิเคราะห์โลกทัศน์ทางพระพุทธศาสนาในวรรณกรรมพื้นบ้านอีสาน
เรื่องพระยากันคาก

A CRITICAL STUDY OF THE BUDDHIST DOCTRINES
AND WORLD VIEW ON PRAYAKHANKHAK
ESARN FOLK - TALES

พระมหาสุระเวช วัชรโร

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาพระพุทธศาสนา
บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๕๓

ศึกษาวิเคราะห์โลกทัศน์ทางพระพุทธศาสนาในวรรณกรรมพื้นบ้านอีสาน
เรื่องพระยากันคา

พระมหาสุระเวช วชิโร (เกชิต)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาพระพุทธศาสนา
บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๕๓

(ลิขสิทธิ์นี้เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

**A CRITICAL STUDY OF THE BUDDHIST DOCTRINES
AND WORLD VIEW ON PRAYAKHANKHAK
ESARN FOLK - TALES**

Phramahasuraved Vachiro

**A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of
The Requirement for
The Degree of Master of Arts
(Buddhist Studies)**

**Graduate School
Mahachulalongkornrajavidyalaya University
Bangkok, Thailand**

B.E. 2010

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้
วิทยานิพนธ์นี้ เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตร
มหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

.....

(พระศรีสิทธิมนี)

คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบวิทยานิพนธ์ ประธานกรรมการ
(พระ.....)

..... กรรมการ
(พระ.....)

..... กรรมการ
(.....)

..... กรรมการ
(.....)

..... กรรมการ
(.....)

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์ : พระมหาบาง เขมานนุโท ประธานกรรมการ

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้นับ
วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

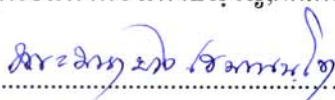

(พระสุธีธรรมานุวัตร)

คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบวิทยานิพนธ์..........ประธานกรรมการ

(พระมหาทวี มหาปัญญา, ผศ.ดร.)

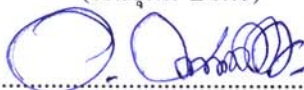
กรรมการ

(พระมหาบาง เขมานนุโท, ดร.)

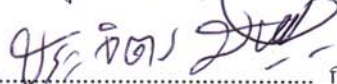
กรรมการ

(รศ.อุดม บัวศรี)

กรรมการ

(ดร.อุคร จันทวัน)

กรรมการ

(รศ.ดร.ประจิตร มหาหิง)

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์ พระมหาบาง เขมานนุโท, ดร. ประธานกรรมการ

รศ.อุดม บัวศรี

กรรมการ

ดร.อุคร จันทวัน

กรรมการ

ชื่อวิทยานิพนธ์ : ศึกษาวิเคราะห์โลกทัศน์ทางพระพุทธศาสนาในวรรณกรรมพื้นบ้าน
อีสานเรื่องพระยากันคาก

ผู้วิจัย : พระมหาสุระเวช วชิโร (เกชิต)

ปริญญา : พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (พระพุทธศาสนา)

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

: พระมหาบาง เขมานนุโท, ดร. ป.ธ. ๕, B.A. (Pali), M.A. (Bud),
Ph. D. (Phil.)

: รศ. อุดม บัวศรี ป.ธ. ๗, พ.ม., พธ.บ., M.A., (Phil.)

: ดร.อุคร จันทวัน ป.ธ. ๔, พ.ม., พธ.บ., M.A. (Pol. Sc), พธ. ค.

วันที่สำเร็จการศึกษา : ๓ เมษายน ๒๕๕๔

บทคัดย่อ

วิทยานิพนธ์เรื่อง “ศึกษาวิเคราะห์โลกทัศน์ทางพระพุทธศาสนาในวรรณกรรมพื้นบ้านอีสานเรื่องพระยากันคาก” มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษารูปแบบวรรณกรรมอีสาน เพื่อศึกษาหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในวรรณกรรม และ วิเคราะห์โลกทัศน์ทางพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในวรรณกรรม เรื่องพระยากันคาก เป็นการวิจัยเอกสาร โดยใช้วิธีวิจัยแบบพรรณนาวิเคราะห์

ผลจากการศึกษา พบว่า วรรณกรรมพื้นบ้านอีสานมีลักษณะผสมผสานตามความเชื่อท้องถิ่นกับวรรณกรรมท้องถิ่น ซึ่งส่วนมากไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง และสามารถจัดเป็นกลุ่ม ๆ ดังนี้คือ วรรณกรรมพุทธศาสนา วรรณกรรมประวัติศาสตร์ วรรณกรรมนิทาน วรรณกรรมคำสอน และวรรณกรรมเบ็ดเตล็ด

สำหรับพุทธธรรมที่ปรากฏในเรื่องพระยากันคากนี้ พบว่า มี ๒ ส่วน คือ ส่วนที่เป็นสภาวะธรรม ได้แก่ หลักอริยสัจ ๔ ชั้น ๕ ไตรลักษณ์ และกรรมนิยาม และส่วนที่เป็นคุณธรรม ได้แก่ ความกตัญญู ความเมตตา ความสามัคคี ความสันโดษ ความเสียสละ หลักกัลยาณมิตร การบำเพ็ญทาน และความเพียร

โลกทัศน์ทางพระพุทธศาสนาที่ปรากฏ ได้แก่ โลกทัศน์ทางธรรมชาติ สิ่งเหนือธรรมชาติ หลักความสัมพันธ์ การปกครอง และเศรษฐกิจและการครองชีพ

โลกทัศน์ที่มีต่อธรรมชาติ ได้แก่ การอาศัยธรรมชาติคือน้ำฝนในการทำนาของเหล่ามนุษย์ น้ำจึงเป็นธรรมชาติที่สำคัญ, โลกทัศน์ที่มีต่อสิ่งเหนือธรรมชาติ ได้แก่ ความลึกลับมหัศจรรย์แห่งเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น เช่น การเนรมิตปราสาทแก่พระยาคนคาก เป็นต้น, หลักความสัมพันธ์ ได้แก่ ความผูกพันเกี่ยวข้องของคนในครอบครัว และสังคม, หลักการปกครองในเรื่องพระยาคนคากนั้นเป็นการใช้อำนาจปกครองในทางที่ไม่ชอบธรรมของพระยาเถน, ด้านเศรษฐกิจและการครองชีพ ได้แก่ มนุษย์ทั้งหลายมีอาชีพทำนา ต้องอาศัยน้ำฝนในการทำนา เมื่อเกิดความแห้งแล้ง ซึ่งมีสาเหตุมาจากการกระทำของพระยาเถน จึงเป็นอยู่ด้วยความยากลำบาก จึงได้ต่อสู้กับพระยาเถน จนได้ชัยชนะในที่สุดและกลับมีความเป็นอยู่ที่ดีดังเดิม

Thesis Title : A Critical Study of the Buddhist Doctrines and World View on Prayakhankhak E-san Folk-Talks

Researcher : Phramahasuraved Vachiro (Kechit)

Degree : Master of Arts (Buddhist Studies)

Thesis Supervisory Committee

: Phramaha Bang Khemanandho Pali V, B.A. M.A.(Phil),
M.A. (Bud), Ph.D. (Phil)

: Assoc.Prof. Udom Buasri Pali VII, Dip. in Ed., B.A., M.A.

: Dr. Udom Chanthavan Pali IV, Dip. in Ed., M.A., Ph.D.

Date of Graduation : April 3, 2011

ABSTRACT

The thesis “A Critical Study of the Buddhist Doctrines and World View on Prayakhankhak E-san Folk-Talks” had main purposes to study analytically Prayakhankhak E-san folk-talks, the Buddhist doctrines Prayakhankhak E-san folk-talks, and the Buddhist doctrines and world view on Prayakhankhak E-san folk-talks. This study was a documentary research by a descriptive research and an analytical research in order to get a summary and a suggestion in order to find for the conclusion and suggestions.

The result of the present study was found that the characteristics of E-san folk-talks were mixed between local beliefs and local folks. Most of them were out of a writer’s name. All of those folks were possibly made in the following groups—Buddhist literature, historical literature, folk literature, didactic literature, and miscellaneous literature.

The Buddhist doctrines in Prayakhankhak E-san folk-talks were divided into two parts: (1) natural phenomena—Four Noble Truths, five aggregates, Three Characteristics, and the Law of Action, and (2) virtue—gratitude, loving kindness, harmony, contentment, generosity, friendliness, the fulfillment of giving, and effort.

The world view on nature was to make use of nature—to bring raining water as an important, natural factor into people's farms. The world view on a supernatural thing was a secret and miracle of happening events such as the creation of a castle for Prayakhankhak. The principles of relation were the relation of members in a family and a society. The principle of administration in Prayakhankhak E-san folk-talks was immorally used by Prayakhankhak. The world view on economics and a way of life was people's farming that they were inevitable to use raining water in their farm. When there was no raining because of Prayathaen's immoral action, they were suffering. Then, they came together to fight against Prayathaen till they defeated him at the end and finally, they got happy as found in the first time.

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์เล่มนี้ สำเร็จลงได้ด้วยความช่วยเหลือเมตตาดานุเคราะห์จากผู้มีอุปการคุณหลายท่าน ผู้วิจัยขอขอบคุณ ดร. พระมหาบาง เขมานนุโท ประธานกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์ รศ.อุคม บัวศรี และ ดร.อุคร จันทวัน กรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์ เจ้าหน้าที่ห้องสมุดมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตขอนแก่น ที่ให้คำปรึกษาเสนอแนะข้อคิดความเห็นและตรวจสอบแก้ไขข้อบกพร่องของวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ และอำนวยความสะดวกในการสืบค้นข้อมูลทำวิทยานิพนธ์

ขออนุโมทนาขอใจ พระมหาสังเวียร ปญฺญาโร อาจารย์สนั่น ประเสริฐ อาจารย์ประจำมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ห้องเรียนจังหวัดร้อยเอ็ด ที่ช่วยเหลือในการตรวจทานข้อมูลหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา และการพิสูจน์อักษร จนทำให้วิทยานิพนธ์นี้เสร็จสมบูรณ์ได้ด้วยดี

ขออนุโมนานบุญกุศลของญาติโยมที่ได้ให้ความอุปถัมภ์ในด้านปัจจัยสี่ ทำให้ได้รับความสะดวกสบายในการทำงาน

ขอขอบคุณ โยมบิดามารดาที่ได้ให้ทุกสิ่งทุกอย่าง คือการให้กำเนิดชีวิต ทำให้ได้เจริญงอกงามในบวรพระพุทธศาสนา ได้ทำคุณประโยชน์แก่ประเทศชาติและพระศาสนา

คุณประโยชน์ซึ่งเกิดจากการศึกษาค้นคว้าจนทำให้วิทยานิพนธ์นี้สำเร็จ หากจะพึงมีผู้วิจัยขออน้อมอุทิศบูชาคุณพระพุทธศาสนา บิดามารดา ครูอุปัชฌาย์ อาจารย์ ผู้ให้ชีวิต และปัญญาในการดำเนินชีวิต

อนึ่งขอให้ท่านผู้มีส่วนในการช่วยงานนี้จงเป็นผู้มีส่วนในกุศลวิทายาทานโดยทั่วกันเทอญ

พระมหาสุระเวช วชิโร (เกษิต)

๑๖ มีนาคม ๒๕๕๓

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ก
กิตติกรรมประกาศ	จ
สารบัญ	น
บทที่ ๑ บทนำ	๑
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๒
๑.๓ นิยามศัพท์	๓
๑.๔ เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๔
๑.๕ ขอบเขตของการวิจัย	๕
๑.๖ วิธีการดำเนินการวิจัย	๖
๑.๗ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	๖
บทที่ ๒ วรรณกรรมพื้บ้านอีสาน	๗
๒.๑ วรรณกรรมพื้บ้าน	๗
๒.๒ นิทานพื้บ้าน	๘
๒.๒.๑ ความหมายของนิทานพื้บ้าน	๘
๒.๒.๒ ลักษณะของนิทานพื้บ้าน	๙
๒.๒.๓ ประเภทของนิทานพื้บ้าน	๑๐
๒.๓ วรรณกรรมพื้บ้านอีสาน	๑๖
๒.๓.๑ ลักษณะของวรรณกรรมพื้บ้านอีสาน	๑๖
๒.๓.๒ ประเภทของวรรณกรรมพื้บ้านอีสาน	๑๘
๒.๔ พฤติกรรมที่ปรากฏในวรรณกรรมพื้บ้านอีสานประเภทนิทาน	๒๕

	๒.๕ การประเมินคุณค่าของวรรณกรรมพื้นบ้านอีสานประเภทนิทาน ในมิติเรื่องเมืองและชุมชนโบราณ	๓๐
	๒.๕.๑ ประเภทเมืองที่ปรากฏในวรรณกรรมพื้นบ้านอีสาน ประเภทตำนานและนิทาน	๓๑
	๒.๕.๒ เมืองสำคัญที่ปรากฏในวรรณกรรมพื้นบ้านอีสาน ประเภทนิทาน	๓๒
	๒.๕.๓ เมืองที่มีการระบุชนชาติหรือถิ่นที่ตั้ง	๓๓
	๒.๖ การแบ่งนิทานพื้นบ้านอีสานตามยุคสมัย	๓๔
บทที่ ๓	หลักธรรมทางพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในนิทานพื้นบ้านอีสาน เรื่องพระยากันคาก	๔๒
	๓.๑ ประวัติความเป็นมาและความสำคัญของวรรณกรรมพื้นบ้าน อีสานเรื่องพระยากันคาก	๔๒
	๓.๑.๑ ผู้แต่งวรรณกรรมพื้นบ้านอีสานเรื่องพระยากันคาก	๔๒
	๓.๑.๒ ลักษณะของวรรณกรรมพื้นบ้านอีสานเรื่อง พระยากันคาก	๔๒
	๓.๑.๓ ความสำคัญของวรรณกรรมพื้นบ้านเรื่อง พระยากันคาก	๔๓
	๓.๒ หลักธรรมเกี่ยวกับสภาวะธรรม	๔๕
	๓.๒.๑ อริยสัจ ๔	๔๕
	๓.๒.๒ ชั้น ๕	๔๖
	๓.๒.๓ ไตรลักษณ์	๔๘
	๓.๒.๔ หลักกรรมนิยาม	๕๑
	๓.๓ หลักธรรมเกี่ยวกับคุณธรรม	๕๔
	๓.๓.๑ ความกตัญญู	๕๔
	๓.๓.๒ ความเมตตา	๕๕
	๓.๓.๓ ความสามัคคี	๕๖
	๓.๓.๔ ความสันโดษ	๕๖

๓.๓.๕ ความเสียสละ	๕๘
๓.๓.๖ หลักกัลยาณมิตร	๕๙
๓.๓.๗ การบำเพ็ญทาน	๖๐
๓.๓.๘ ความเพียร	๖๑
บทที่ ๔ โลกทัศน์ทางพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในนิทานพื้นบ้านอีสาน	๖๓
เรื่องพระยาคันคาก	
๔.๑ โลกทัศน์ที่มีต่อธรรมชาติ	๖๓
๔.๒ โลกทัศน์ที่มีสิ่งเหนือต่อธรรมชาติ	๖๕
๔.๓ หลักความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์	๖๘
๔.๔ หลักการปกครอง	๗๑
๔.๕ หลักเศรษฐกิจและการครองชีพ	๗๓
บทที่ ๕ สรุปลผล และข้อเสนอแนะ	๘๐
๕.๑ สรุปลผลการวิจัย	๘๐
๕.๒ ข้อเสนอแนะ	๘๓
บรรณานุกรม	๘๔
ภาคผนวก	๘๘
เนื้อเรื่องพญาคันคากโดยย่อ	๘๙
ประวัติผู้วิจัย	๙๑

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

คนอีสานมีวัฒนธรรมเป็นของตนเองมาช้านาน เช่น วัฒนธรรมการนุ่งห่ม วัฒนธรรมการบริโภค เป็นต้น วัฒนธรรมนั้นมีทั้งเกิดจากภูมิปัญญาของชาวบ้านเอง และวัฒนธรรมที่ได้รับอิทธิพลจากวัฒนธรรมของชาติอื่นแล้วก็กลมกลืนมาเป็นวัฒนธรรมของตนเองในที่สุดก็มี โดยเฉพาะวัฒนธรรมของชาวอินเดีย และขอม ได้มีอิทธิพลต่อวัฒนธรรมไทยมาก วัฒนธรรมที่สำคัญอย่างหนึ่งคือวัฒนธรรมทางภาษา ซึ่งมีเอกลักษณ์เป็นของตนเอง แต่ก็มีคุณค่าและมีเสน่ห์ ควรค่าแก่การศึกษา เพราะภาษาอีสานนั้นเป็นภาษาที่สื่อสารได้ถึง อรรถรส มีความละเอียดลุ่มลึก สามารถสื่อให้รู้ถึงลักษณะ ได้ชัดเจนจนมองเห็นภาพได้ เช่น คำว่า “เที่ยงที่สี่” คนอีสานเมื่อได้ยินก็จะรู้ได้ทันทีว่าถึงนั้นมีความตรงมาราวกับบรรทัด เป็นต้น

วัฒนธรรมทางภาษาที่มีความสำคัญและน่าสนใจอย่างหนึ่งคือการเล่นนิทาน ซึ่งนิทานนี้โดยมาแล้วเป็นเรื่องที่เกิดขึ้นจากจินตนาการ ที่เป็นเรื่องจริงมีเป็นส่วนน้อย ซึ่งเกิดขึ้นจากสาเหตุหลายประการ เช่น เพื่อต้องการความบันเทิง ได้รับอิทธิพลจากพระพุทธศาสนา และขนบธรรมเนียมประเพณี เป็นต้น นิทานพื้นบ้านที่คนอีสานสร้างสรรค์ขึ้น มีทั้งนิทานประเภทตลกขบขัน สร้างความเพลิดเพลิน และให้คิดเตือนใจ ซึ่งอาจจะปรากฏเนื้อเรื่องที่คล้ายนิทานพื้นบ้านในภาคอื่น ๆ นิยมถ่ายทอดกันด้วยมุขปาฐะ คือ วิธีเล่าสู่กันฟัง และมีการบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษรบ้าง เป็นเอกลักษณ์เฉพาะของคนอีสาน หรือเรียกว่า นิทานพื้นบ้านอีสาน ทั้งนี้เพื่อสะท้อนเรื่องราวความเป็นไปในสังคม ด้วยการเชื่อมโยงเรื่องราวให้มีความสัมพันธ์สอดคล้องกับวิถีชีวิต อีกทั้งเพื่อตอบปัญหาต่าง ๆ ที่สังคมเกิดความสงสัย เช่น นิทานเรื่องพญาคันคาก ที่อธิบายว่า ทำไมต้องมีประเพณีแห่บั้งไฟ เป็นต้น

นิทานพื้นบ้านอีสานมีสิ่งซ่อนเร้น ในเรื่องราวของนิทานที่ให้คิดเตือนใจ โดยเฉพาะนิทานที่แฝงเร้นหลักธรรมคำสอนทางพระพุทธศาสนา นิทานหลายเรื่องจะปรากฏแง่คิดในการเป็นบุคคลที่พึงประสงค์ของสังคม เช่น อุปนิสัยของตัวเองในเรื่อง จะสะท้อนแบบอย่างการดำเนินชีวิตตามคตินิยมทางพระพุทธศาสนา ปลุกฝังให้เกิดการปฏิบัติตามหลัก

ศีลธรรม และจริยธรรมแก่สังคม ดังที่ ธวัช ปุณโณทก ได้อธิบายไว้ว่า นิทานพื้นบ้านอีสาน ประกอบด้วยหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา ปรากฏในลักษณะวรรณกรรมชาดก เช่น พระเวสสันดรชาดก ที่ตัวเอกของเรื่อง เป็นผู้เสียสละอย่างยิ่งยวด เป็นต้น และปรากฏในลักษณะวรรณกรรมเกี่ยวกับตำนานทางพระพุทธศาสนา เช่น เรื่องราวเกี่ยวกับการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ปุจฉาวิสัชนา ตำนานการสร้างพระธาตุพนม เป็นต้น^๑

ในบรรดาวรรณกรรมพื้นบ้านอีสานทั้งหลาย วรรณกรรมนิทานเรื่อง พระยาคันคากเป็นเรื่องที่น่าสนใจ ควรค่าแก่การศึกษา เพราะมีหลักธรรมและโลกทัศน์ทางพระพุทธศาสนาหลายด้านปรากฏอยู่ สามารถที่จะศึกษาและนำมาปฏิบัติตามได้ ซึ่งหลักธรรมและโลกทัศน์เหล่านี้ได้สะท้อนให้เห็นค่านิยมหรือวิถีชีวิตของคนอีสานโบราณได้เป็นอย่างดี อีกประการหนึ่งเรื่องพระยาคันคากนี้เป็นบ่อเกิดแห่งประเพณีที่สำคัญอย่างหนึ่งของชาวอีสาน นั่นคือประเพณีบุญบั้งไฟ หรือบุญเดือนหกตามหลักฮีต ๑๒ และปรากฏว่าพระใช้เทศน์เพื่อขอฝนอีกด้วย ซึ่งได้ส่งเสริมวรรณกรรมเรื่องพระยาคันคากนี้ให้มีคุณค่ายิ่งขึ้น

ดังนั้น ผู้วิจัยจึงสนใจที่จะศึกษาวิเคราะห์เรื่องพระยาคันคากนี้ เพื่อเป็นการนำสิ่งที่มีค่าอันเป็นมรดกทางปัญญาของชาวอีสานได้มาเผยแผ่ให้คนทั้งหลายได้ทราบและสามารถถือเป็นทิวทัศน์คติในการดำเนินชีวิตได้

๑.๒ วัตถุประสงค์ในการวิจัย

๑. เพื่อศึกษาวรรณกรรมพื้นบ้านอีสาน
๒. เพื่อศึกษาหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในวรรณกรรมพื้นบ้านอีสาน เรื่องพระยาคันคาก
๓. เพื่อศึกษาวิเคราะห์โลกทัศน์ทางพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในวรรณกรรมพื้นบ้านอีสานเรื่องพระยาคันคาก

^๑ ธวัช ปุณโณทก, วรรณกรรมท้องถิ่น, (กรุงเทพมหานคร : โอเดียนสโตร์, ๒๕๒๕), หน้า ๑๕๖.

๑.๓ นิยามศัพท์

คุณธรรม หมายถึง ธรรมคือสิ่งที่ดีงาม ซึ่งบุคคลได้ประพฤติปฏิบัติให้เกิดมีในตนได้แล้ว

นิทาน หมายถึง เรื่องราวที่ได้รับการเล่าหรือบันทึก ถ่ายทอดจากรุ่นสู่รุ่น มีทั้งเรื่องที่เกิดขึ้นจริง และเรื่องที่แต่งขึ้นตามจินตนาการ ซึ่งไม่อาจจะบอกได้ว่าเกิดขึ้นตั้งแต่เมื่อใด

นิทานพื้นบ้านอีสาน หมายถึง นิทานพื้นบ้านของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ที่ประกอบด้วยหลักธรรมและโลกทัศน์ด้านต่าง ๆ ทางพระพุทธศาสนา

โลกทัศน์ หมายถึง ความเข้าใจในการดำรงชีวิตด้านต่าง ๆ ซึ่งในงานวิจัยนี้หมายถึงเอาโลกทัศน์ที่มีต่อธรรมชาติ สิ่งเหนือธรรมชาติ หลักความสัมพันธ์ หลักการปกครอง และหลักเศรษฐกิจและการครองชีพ และที่เป็นคำสอนทางพระพุทธศาสนาด้วยคือ หลักสามัคคีธรรม หลักธรรมชาตินิยม และหลักศีลธรรมจริยธรรม

วรรณกรรม หมายถึง นิทานพื้นบ้านอีสานที่ได้รับการบันทึกไว้เป็นลายลักษณ์อักษรแล้ว คือการจารลงในใบลาน และพิมพ์เป็นรูปเล่มหนังสือ

อิทธิพล หมายถึง ผลกระทบของนิทานพื้นบ้านอีสานที่มีต่อวิถีชีวิตของประชาชน

๑.๔ เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ได้มีการศึกษาวิจัยเรื่องราวเกี่ยวนิทานพื้นบ้านอีสานไว้หลายเรื่อง ซึ่งผู้วิจัยได้รวบรวมเฉพาะส่วนที่เกี่ยวข้องกับงานวิจัยครั้งนี้ ดังนี้

พวงพันธ์ มณีรัตน์ ได้ศึกษาเรื่องมานุษยวิทยากับการศึกษาคติชาวบ้าน และกล่าวถึงหน้าที่ของคติชาวบ้านว่า ตามปกติบุคคลในสังคมจะได้รับการถ่ายทอดความรู้ต่าง ๆ จากผู้ใหญ่ พ่อแม่ ปู่ย่า ตายาย มักเป็นผู้สอนเด็ก ๆ ให้ทำสิ่งนั้นสิ่งนี้ วิธีการสั่งสอนเด็กให้ทราบถึงค่านิยมและศีลธรรมจรรยาของประชาชนที่แพร่หลายอย่างหนึ่ง ได้แก่ การเล่านิทานเด็กที่นั่งฟังนิทานในตอนเย็นหรือในยามที่ผู้ใหญ่ว่างงานยอมได้เรียนรู้ประเพณีและทัศนคติดั้งเดิมไม่น้อยไปกว่าการเรียนในโรงเรียน เทพนิยายและตำนานมักมีรายละเอียดอธิบายถึงพิธีกรรมศักดิ์สิทธิ์ ความเชื่อ หรือหลักธรรมในศาสนา กล่าวถึงกำเนิดของเผ่าหรือตระกูล การอพยพเคลื่อนย้ายถิ่น และการขัดแย้งที่เกิดขึ้นภายในสังคม...นิทานที่แต่งขึ้นก็มีความสำคัญต่อ

การอบรมสั่งสอนความประพฤติของเด็ก ส่วนมากแล้วสัตว์นิยาย นิทานคติ ซากด มักเป็นเรื่องแต่งขึ้นโดยมีจุดมุ่งหมายให้เด็กได้รู้ว่าการกระทำอย่างไรจึงว่าดี การกระทำอย่างไรเป็นสิ่งเลวอย่างไรควรทำ อย่างไรไม่ควรทำ^๒

กุหลาบ มัลลิกะมาส และคณะ ได้ศึกษาคติชนวิทยา ผลการศึกษาพบว่า มนุษย์ในสังคมทั่วไปย่อมมีความคับข้องใจนานาประการ เป็นต้นว่า ความยากจน ความเหนื่อยการเหนื่อยใจ ความรู้สึกไม่มั่นคงปลอดภัย ซึ่งอาจเกิดขึ้นตามสภาพทางชีววิทยาของมนุษย์ เกิดจากสิ่งแวดล้อมตามธรรมชาติ หรือเกิดจากวิถีชีวิตที่มีความกดดันทางสังคมและวัฒนธรรม ในกรณีที่เกี่ยวข้องกับความคับข้องใจและความกดดันต่าง ๆ เหล่านี้ คติชนจะมีบทบาทเป็นส่วนบรรเทาความเจ็บปวดทางอารมณ์ และช่วยคลี่คลายความคับข้องใจไปได้เป็นอันมาก นิทานที่เล่าถึงคนลำบากยากจนแล้วกลับร่ำรวยมีเกียรติยศ เช่น เรื่องปลาบู่ทอง ชินเดอเรลล่า เป็นเรื่องถูกใจคนและเป็นความเพื่อฝัน เพราะต้องการหลีกเลี่ยงหนีสภาพบางประการ ความกดดันทางเพศหรือข้อห้ามในสังคมจะผ่อนคลายลงด้วยเพลงหรือด้วยนิทานบางประเภท การประท้วงต่ออำนาจการปกครองที่มีอยู่ในคติชนรูปแบบต่าง ๆ ก็เป็นที่พอใจหรือสนใจของคนทั่วไป เช่น นิทานศรีธนญชัยกับอาจารย์ ศรีธนญชัยกับพระราชา...ความคับข้องใจและความอยากหนีออกไปให้พ้นจากสภาพนั้น ๆ มักจะคลี่คลายลงด้วยการหาทางออกและทดแทนชดเชยทางอารมณ์โดยอาศัยคติชน^๓

จารุวรรณ ธรรมวัตร ได้ศึกษาเรื่องวัฒนธรรมพื้นบ้าน ผลการศึกษาพบว่า นิทานพื้นบ้านในทางคติชาวบ้าน หมายถึง เรื่องเล่าด้วยวาจา ถ่ายทอดสืบต่อมาจากบรรพชนจนถึงปัจจุบัน นิทานที่มีคุณค่าหลากหลายตามเนื้อเรื่อง เช่น มีคุณค่าด้านความบันเทิง ให้การศึกษาให้เหตุผลในการประกอบพิธีกรรม และเป็นสิ่งระบายความเจ็บปวดของมนุษย์^๔

^๒ พวงพันธ์ มณีรัตน์, *มานุษยวิทยากับการศึกษาคติชาวบ้าน*, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช, ๒๕๒๕), หน้า ๑๐๕.

^๓ กุหลาบ มัลลิกะมาส และคณะ, *ภาษาไทย ๘ (คติชนสำหรับครู)*, สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช, ๒๕๓๓), หน้า ๓๓.

^๔ จารุวรรณ ธรรมวัตร, *เอกสารประกอบการศึกษาวัฒนธรรมพื้นบ้าน*, (มหาสารคาม : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม, ๒๕๓๐), หน้า ๑๓๐.

วิเชียร เกษประทุม ได้ศึกษานิทานพื้นบ้าน ผลการศึกษาพบว่า มนุษย์ทั่วไปในโลกทุกหนทุกแห่งต่างมีนิทานเล่าต่อ ๆ กันมา ถึงแม้ว่าเราจะต่างชาติศาสนา แต่จะมีข้อเหมือนกันอยู่เสมอในเรื่องธรรมชาติของสภาพความเป็นมนุษย์ คือมีโลก โกรธ หลง มีทั้งตกลง ขบขัน นำหัวเราะ และที่สำคัญคือมีความคิดคำนึงคล้ายคลึงกัน และต่างก็มีลักษณะเหล่านี้สืบทอดกันมาเป็นมรดกของมนุษยชาติเหมือน ๆ กัน มรดกแห่งสภาพความเป็นมนุษย์นี้จะเห็นได้จากคติชาวบ้านและนิทานพื้นบ้าน^๕

ประมวล พิมพ์เสน ได้ศึกษานิทานพื้นบ้านอีสาน ผลการศึกษาพบว่า มีวรรณกรรมหลายเรื่องที่ตั้งขึ้นจากความเชื่อ จากนิทานพื้นบ้าน หรือแต่งขึ้นเพื่อเป็นตำนานบางสิ่งบางอย่าง แล้วยกเอาข้อคิด คติธรรมจากนิทานพื้นบ้านเรื่องก่อน ๆ การแต่งกลอนดำ กลอนแห่ กลอนสารภัญญู กลอนหรือกาพย์เซิ้งบั้งไฟ ส่วนใหญ่ก็เป็นผลมาจากนิทาน เนื่องจากว่านิทานพื้นบ้านเป็นบทสรุปของความเชื่อในสังคม ถ้าเราอยากทราบว่สังคมเขาอยู่กันอย่างไร เราสังเกตได้จากเรื่องราวต่าง ๆ ในวรรณกรรมนิทาน นิทานยูให้คนทำการรบ สังคมก็จะวุ่นวายไม่มีที่สิ้นสุด นิทานชี้แนวให้คนรักสงบ สังคมก็สงบไปด้วย^๖

๑.๕ ขอบเขตของการวิจัย

ขอบเขตของการวิจัยในครั้งนี้ แบ่งเป็น ๒ ด้าน ได้แก่

๑. ด้านเนื้อหา ศึกษาหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาและโลกทัศน์ที่ปรากฏในนิทานพื้นบ้านอีสาน เรื่องพระยากันคาก ซึ่งหลักธรรมทางพระพุทธศาสนานั้นยึดตามพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา และปกรณ์วิเสส หลักธรรมนั้นแบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือหลักสภาวะธรรม และหลักคุณธรรม

หลักสภาวะธรรม ได้แก่ หลักอริยสัจ ๔, หลักขันธ ๕, หลักไตรลักษณ์, หลักกรรมนิยาม ส่วนหลักคุณธรรม ได้แก่ ความกตัญญู, ความเมตตา, ความสามัคคี, ความสันโดษ, ความเสียสละ, หลักกัลยาณมิตร, การบำเพ็ญทาน, ความเพียร

^๕วิเชียร เกษประทุม, นิทานพื้นบ้าน, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท วิสิทธิ์พัฒนา จำกัด, มปป.), หน้า ๒.

^๖ประมวล พิมพ์เสน, นิทานพื้นบ้านอีสาน ๑, (ขอนแก่น : หจก. โรงพิมพ์คลังนานาวิทยา, ๒๕๕๑), หน้า ๑๐.

ส่วนโลกทัศน์ ได้แก่ โลกทัศน์ที่มีต่อธรรมชาติ, สิ่งเหนือธรรมชาติ, ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์, การปกครอง, เศรษฐกิจและการครองชีพ

๒. ด้านเอกสาร เอกสารหลักด้านวรรณกรรมอีสานที่ศึกษา ได้แก่

(๑) หนังสือพญาคันคาก โดยผ่าน วงษ์อ้วน

(๒) หนังสือนิทานพระยาคันคาก โดย เตชวโร ภิกขุ (อินตา กวีวงศ์)

๓. ด้านระยะเวลา เริ่มตั้งแต่ เดือนเมษายน ๒๕๕๑ ถึงเดือน เมษายน ๒๕๕๓

๑.๖ วิธีดำเนินการดำเนินการวิจัย

ในการวิจัยครั้งนี้มีวิธีการดำเนินการวิจัยตามลำดับขั้นตอน ดังนี้

๑. สํารวจข้อมูลในหนังสือและเอกสารที่เกี่ยวข้อง
๒. รวบรวมข้อมูลจากหนังสือและเอกสารที่เกี่ยวข้อง
๒. กำหนดกรอบแนวคิดตามหลักธรรมและโลกทัศน์ที่ระบุไว้ในขอบเขตการวิจัย
๓. คัดแยกและจัดเรียงข้อมูลให้ถูกต้องลำดับ
๔. นำข้อมูลที่ได้มาศึกษาวิเคราะห์และเรียบเรียงเนื้อหา
๕. สรุปเนื้อหา และข้อเสนอแนะ

๑.๗ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

๑. ทำให้ทราบวรรณกรรมพื้นบ้านอีสาน
๒. ทำให้ทราบหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในนิทานพื้นบ้านอีสานเรื่องพระยาคันคาก
 ๓. สามารถวิเคราะห์โลกทัศน์ทางพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในนิทานพื้นบ้านอีสานเรื่องพระยาคันคาก

บทที่ ๒

วรรณกรรมพื้นบ้านอีสาน

วรรณกรรมพื้นบ้านอีสานเป็นส่วนหนึ่งของคติชนวิทยา ในบทนี้ ผู้วิจัยได้ศึกษารวบรวมแนวคิด ทฤษฎีเกี่ยวกับวรรณกรรมพื้นบ้านอีสาน (วรรณกรรมประเภทนิทาน) จากหนังสือ และเอกสารต่าง ๆ ซึ่งมีลำดับเนื้อหาดังต่อไปนี้

๒.๑ วรรณกรรมพื้นบ้าน

๒.๑.๑ ความหมายของวรรณกรรม

วรรณกรรมพื้นบ้านกับนิทานพื้นบ้าน หากไม่พิจารณาโดยความละเอียดถี่ถ้วนแล้วอาจทำให้เข้าใจว่าเป็นอย่างเดียวกัน แต่ความจริงแล้วทั้งสองอย่างนี้มีความแตกต่างกัน ซึ่งสิ่งที่จะทำให้เราเข้าใจถึงความแตกต่างกันได้ประการหนึ่งคือการศึกษาจากคำจำกัดความ ซึ่งคำว่า วรรณกรรม มีความหมายตามทัศนะของนักวิชาการ ดังนี้

วรรณกรรม หมายถึง สิ่งซึ่งเขียนขึ้นไม่ว่าจะเป็นรูปใดหรือความมุ่งหมายใด^๑

วรรณกรรม หมายถึง หนังสือหรือเอกสารที่มีลักษณะเป็นศิลปกรรมในฐานะที่มีรูปแบบมีเนื้อหาสาระที่ผู้เขียนพยายามสื่อความคิดด้วยวิธีการหนึ่งมายังผู้อ่าน^๒

วรรณกรรม หมายถึง งานเขียนในรูปกวีนิพนธ์ ร้อยกรอง และข้อเขียนทั้งหมดที่ใช้ภาษาร้อยแก้ว ได้แก่ บทความ สารคดี นวนิยาย นิทาน เรื่องสั้น บทละคร ภาพยนตร์ บทโทรทัศน์ ตลอดจนคอลัมน์ในหนังสือพิมพ์^๓

^๑ กุหลาบ มัลลิกะมาส, วรรณกรรมไทย, (กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๑๗), หน้า ๕.

^๒ บุญเหลือ เทพยสุวรรณ และเจตนา นาควัชระ, วรรณคดี, (กรุงเทพมหานคร : ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๒๐), หน้า ๕๘.

^๓ สิทธิ พินิจกุล และนิตยา กาญจนะวรรณ, ความรู้ทั่วไปเกี่ยวกับวรรณกรรมไทย, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : ดวงกลม, ๒๕๒๐), หน้า ๑๕.

จากการสัมมนาของชมรมวรรณศิลป์ ๖ สถาบันการศึกษา คือ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ และวิทยาลัยการค้ำ เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๑๘ ได้กำหนดความหมายไว้ว่า วรรณกรรม คืองานสร้างสรรค์ทางศิลปะที่ใช้ภาษาเป็นสื่อกลาง ไม่ว่าจะมีความหมายแบบใดก็ตาม มีขอบเขตถึงงานเขียนทุกชนิด เช่น วรรณคดี นวนิยาย เรื่องสั้น บทละคร รวมทั้งวรรณกรรมที่เล่าสืบต่อกันมาด้วยปาก เช่น นิทานพื้นบ้าน บทเพลงต่าง ๆ^๔

โดยสรุป วรรณกรรม หมายถึง งานเขียนทุกชนิดทั้งประเภทร้อยกรองและร้อยแก้ว เช่น นวนิยาย เรื่องสั้น บทความ เป็นต้น ที่ผู้เขียนได้สื่อความคิดของตนเองรวมทั้งความคิดของผู้อื่นที่ได้สืบทอดต่อกันมา เช่น นิทาน เป็นต้น แก่ผู้อ่าน

วรรณกรรมพื้นบ้าน หมายถึง งานเขียนประจำท้องถิ่นนั้น ๆ ซึ่งในประเทศไทย ได้แก่ งานเขียนประจำท้องถิ่นภาคกลาง ภาคใต้ ภาคเหนือ และภาคอีสาน ในงานวิจัยนี้หมายถึงเอาวรรณกรรมพื้นบ้านประเภทนิทาน ซึ่งมีเนื้อหาดังจะได้อธิบายในหัวข้อต่อไปนี้

๒.๒ นิทานพื้นบ้าน

คำว่า นิทาน หมายถึงเอาเรื่องเล่าสืบต่อกันมา รวมทั้งที่ได้รับการบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษรด้วย ส่วนวรรณกรรมหมายถึงเอาเฉพาะนิทานที่ได้รับการบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษรเท่านั้น เนื่องจากวรรณกรรมมีหลายประเภท เช่น วรรณกรรมเบ็ดเตล็ด วรรณกรรมคำสอน เป็นต้น และนิทานพื้นบ้านก็เป็นส่วนหนึ่งของวรรณกรรมพื้นบ้าน คือเป็นวรรณกรรมนิทานพื้นบ้าน ดังนั้น เพื่อเป็นการกำหนดขอบเขตในการศึกษาวิจัยให้แคบลง ผู้วิจัยจึงจะได้เลือกกล่าวเฉพาะวรรณกรรมประเภทนิทานพื้นบ้านเท่านั้น ซึ่งมีรายละเอียด ดังนี้

^๔ ประทีป เหมือนนิล, วรรณกรรมไทยปัจจุบัน, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : เจริญวิทย์การพิมพ์, ๒๕๒๓), หน้า ๕๖.

๒.๑.๑ ความหมายของนิทานพื้นบ้าน

นิทาน น. เรื่องที่เล่ากันมา เช่น นิทานชาดก นิทานอีสป^๕

นิทานเป็นแหล่งรวมและความฝัน นิทานเป็นทางออกทางใจของมนุษย์ ทำให้มีความสุข และช่วยผ่อนคลายความทุกข์ในใจได้^๖

ลักษณะของนิทานพื้นบ้านนั้นต้องเป็นเรื่องเก่าที่เล่าสืบต่อกันมาปากต่อปาก โดยใช้คำธรรมดาเป็นร้อยแก้ว และไม่ทราบว่าใครเป็นผู้เล่า^๗

นิทานโดยทั่วไปหมายถึง เรื่องราวของเหตุการณ์ที่เป็นจริงและเรื่องที่แต่งขึ้น ส่วนนิทานในแง่คติชนวิทยา หมายถึง เรื่องเล่าที่สืบทอดต่อ ๆ กันมา^๘

โดยสรุปแล้ว นิทาน หมายถึง เรื่องเก่าที่เล่าสืบต่อกันมา มีทั้งเหตุการณ์จริงและเรื่องที่แต่งขึ้น ซึ่งบางส่วนนั้นได้รับการบันทึกไว้แล้ว มีลักษณะเป็นร้อยแก้ว ช่วยให้ผู้ฟังและผู้อ่านได้ผ่อนคลายทุกข์ ได้รับสุข และความรู้ในด้านต่าง ๆ สามารถนำมาเป็นคติดำเนินชีวิตได้

๒.๒.๒ ลักษณะของนิทานพื้นบ้าน

กุหลาบ มัลลิกะมาส ได้จำแนกลักษณะไว้ดังนี้

๑. เป็นเรื่องเล่าด้วยถ้อยคำธรรมดา เป็นภาษาร้อยแก้ว ไม่ใช่ร้อยกรอง
๒. เล่าด้วยปากสืบกันมาเป็นเวลาช้านาน แต่ต่อมาในระยะหลังเมื่อการเขียนเจริญขึ้น ก็อาจเขียนขึ้นตามเค้าเดิมที่เคยเล่าด้วยปากเปล่า
๓. ไม่ปรากฏว่าผู้เล่าดั้งเดิมนั้นเป็นใคร อ้างแต่ว่าเป็นของเก่า ฟังมาจากผู้เล่า ซึ่งเป็นบุคคลสำคัญยิ่งในอดีตอีกต่อหนึ่ง^๙

^๕ ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท นานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่นส์ จำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๕๘๘.

^๖ ศิราพร จิตะฐาน, ลักษณะเนื้อหาวรรณคดีไทย, เอกสารการสอนวิชาไทยคดีศึกษา, (กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์การพิมพ์, ๒๕๒๔), หน้า ๑๕.

^๗ วิเชียร เกษประทุม, นิทานพื้นบ้าน, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท วิสิทธ์พัฒนา จำกัด, มปป.), หน้า ๑.

^๘ กุหลาบ มัลลิกะมาส และคณะ, ภาษาไทย ๘ (คติชนวิทยาสำหรับครู), โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาราช, ๒๕๓๗, หน้า ๖๐.

^๙ กุหลาบ มัลลิกะมาส, คติชาวบ้าน, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๑๘), หน้า ๘๕ – ๑๐๐.

ส่วนเจือ สตะเวทิน ได้จำแนกลักษณะนิทานไว้ดังนี้

๑. ต้องเป็นเรื่องเล่า
๒. ต้องเล่าด้วยภาษาร้อยแก้ว
๓. ต้องเล่าด้วยปากมาก่อน
๔. ต้องแสดงความคิดความเชื่อของชาวบ้าน
๕. เรื่องจริงที่มีคติอันโลมเป็นนิทาน เช่น มะกะโท เป็นต้น^{๑๐}

ลักษณะสำคัญที่สุดของนิทานพื้นบ้าน จึงอยู่ที่ต้องเป็นนิทานที่เล่าสืบกันมาด้วยปาก และไม่ทราบว่าใครเป็นผู้แต่ง เป็นการเล่าจากความจำที่ได้ฟังต่อ ๆ กันมา พ่อซึ่งเล่าให้ลูกฟังเคยฟังมาจากปู่หรือย่า ปู่หรือย่าเคยฟังจากทวด และทวดก็เคยฟังมาจากผู้อื่นเล่าอีกที ไม่สามารถสืบสาวได้ว่าผู้เล่าคนแรกคือใคร เช่น นิทานเรื่องศรีธนูชัย ซึ่งเป็นเรื่องตลกขบขันที่เป็นที่รู้จักกันดีเรื่องหนึ่งของประเทศไทย ไม่มีใครบอกได้ว่าใครเป็นคนแต่งเรื่องนี้ขึ้นมา และเล่าให้ใครฟังเป็นครั้งแรก ทราบได้แต่ว่าเป็นเรื่องเล่าสืบต่อ ๆ กันมา แม้ว่าจะมีวรรณคดีที่แต่งด้วยคำประพันธ์ชนิดกาพย์ชื่อก่อนศรีธนูชัยคำกาพย์ วรรณคดีเรื่องนี้ก็แต่งขึ้นโดยอาศัยเค้าเรื่องที่มีเล่ากันอยู่ก่อนแล้ว เราจึงถือว่าเรื่องศรีธนูชัยเป็นนิทานพื้นบ้าน ในขณะที่เราพูดไม่ได้เป็นอันขาดว่า เรื่องตลกชุด พล นิกร กิมหงวน เป็นนิทานพื้นบ้าน เรื่องตลกชุดนี้ ป. อินทรปาลิตเป็นผู้แต่งขึ้น^{๑๑}

เมื่อเป็นเช่นนี้นิทานจึงไม่ใช่วิชาการ ไม่ได้เน้นที่ความเป็นเรื่องจริง แต่จะให้ความสนใจเกี่ยวกับเนื้อหาในนิทานต่างหาก เช่น คติธรรมทางพระพุทธศาสนา สภาพความเป็นอยู่ ค่านิยม เป็นต้น ความเป็นวิชาการนั้นอยู่ในรูปของการศึกษานิทานเชิงคติวิทยา

๒.๒.๓ ประเภทของนิทานพื้นบ้าน

โดยปกติแล้วคนเล่านิทานมักจะไม่ได้สนใจว่านิทานเรื่องนั้น ๆ เป็นนิทานประเภทใด หรืออาจเล่าโดยไม่รู้จักรว่าเป็นนิทานประเภทใดเลยก็ได้ การแบ่งประเภทนิทานเป็นประเภทต่าง ๆ นั้น นักคติชนวิทยาเป็นผู้แบ่ง ทั้งนี้เพื่อให้ง่ายต่อการศึกษา ประเภทของนิทานพื้นบ้านนั้นพอรวบรวมได้ดังนี้

^{๑๐} เจือ สตะเวทิน, คติชาวบ้านไทย, (กรุงเทพมหานคร : สุทธิสารการพิมพ์, ๒๕๒๗), หน้า ๒ - ๓.

^{๑๑} กุหลาบ มัลลิกะมาส และคณะ, ภาษาไทย ๘ (คติชนวิทยาสำหรับครู), หน้า ๕๕.

จารุวรรณ ธรรมวัตร^{๑๒} ได้กล่าวถึงการแบ่งประเภทนิทานพื้นบ้านของ กิ่งแก้ว อัครถาวร ไว้ดังนี้

๑. เทพนิยาย (Fairy tale) เป็นนิทานที่แพร่หลายที่สุดรูปแบบหนึ่ง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเขตยุโรป เทพนิยายที่มีชื่อเสียงคือ เทพนิยายของพี่น้องตระกูลกริมส์

ลักษณะสำคัญของเทพนิยายคือ ตัวเอกจะต้องผจญภัยในดินแดนมหัศจรรย์ มีของวิเศษต่าง ๆ มีปาฏิหาริย์มากมาย มีความช่วยเหลือจากอำนาจเหนือธรรมชาติ

ขนาดของเรื่อง ก่อนข้างยาว มีหลายอนุภาค

ฉาก เป็นดินแดนในจินตนาการ ไม่บ่งสถานที่แน่ชัด

ตัวละคร ส่วนใหญ่เป็นเจ้าหญิง เจ้าชาย ตัวร้ายมักเป็นพ่อมดหรือยักษ์

ข้อที่น่าสังเกตคือ เทพนิยายตัวเอกมักจะเป็นฝ่ายหญิง เช่น สโนไวท์ ซินเดอเรลล่า

๒. นิทานชีวิต (Romantic tale) เป็นนิทานที่เชื่อว่าเป็นความจริง เพราะฉากที่ใช้ในการดำเนินเรื่องเป็นฉากจริง บ่งสถานที่ เวลาชัดเจน ไม่นั้นเรื่องอกนิหิหาร

ขนาดของเรื่อง ยาว มีโครงเรื่องซับซ้อน

ตัวละคร ส่วนใหญ่เป็นสามัญชน

แก่นเรื่อง เป็นเรื่องการผจญภัย เช่นเดียวกับเทพนิยาย แต่เป็นการผจญ

ภัยบนโลกมนุษย์ ศัตรูของพระเอกไม่ใช่สิ่งเหนือธรรมชาติ แต่เป็นมนุษย์ด้วยกันเอง ตัวเอกจะต้องใช้ความสามารถแก้ปัญหา เช่น ใช้ความฉลาด ความอดทน อดกลั้น หรือใช้กลอุบาย โดยไม่มีอำนาจวิเศษช่วยเหลือ ตัวอย่างนิทานชีวิตคือนิทานจักร ๆ วงศ์ ๆ ของไทย

๓. นิทานวีรบุรุษ (Hero tale) นิทานประเภทนี้กล่าวถึงพฤติกรรมของบุคคลซึ่งเป็นวีรบุรุษของท้องถิ่น โดยจะเชิดชูในแง่ความกล้าหาญ ความสามารถในการปกครอง และคุณธรรม

ขนาดของเรื่อง ยาว ประกอบด้วยเรื่องแทรกซ้อนกันหลายเรื่อง

ฉาก เป็นดินแดนในชีวิตจริง กำหนดสถานที่ได้แน่นอน และสามารถกำหนดเวลาได้

แก่นเรื่อง การผจญภัยหรือวีรกรรมของวีรบุรุษ ซึ่งมีลักษณะเหนือมนุษย์

^{๑๒} จารุวรรณ ธรรมวัตร, “เอกสารประกอบการศึกษาวัฒนธรรมพื้นบ้าน”, (อัครถาวร).

โครงเรื่อง ลำดับเหตุการณ์การผจญภัยของตัวเอกเป็นตอน ๆ ไป เช่น
ทำวสู่งหรือเจอง พระร่วง

๔. นิทานประจำถิ่น (Local legend) เป็นนิทานที่เกี่ยวกับท้องถิ่นหนึ่ง ชาวบ้านใน
ท้องถิ่นนั้น ๆ เชื่อว่าเป็นเรื่องจริง มักจะกล่าวถึงความเป็นมาของสถานที่ ความเชื่อในเรื่อง
ลึกลับเหนือธรรมชาติ ขนบธรรมเนียมประเพณี ค่านิยมของคนในท้องถิ่น บางเรื่องก็กล่าวถึง
วีรบุรุษของท้องถิ่น ซึ่งทำให้คาบเกี่ยวกับนิทานวีรบุรุษ

ขนาดของเรื่อง สั้นหรือยาวก็ได้ แต่ส่วนใหญ่มีขนาดสั้น กล่าวถึงเหตุการณ์
เดียว

ฉาก สถานที่จริง ๆ

ตัวละคร มนุษย์ อมนุษย์ สัตว์

โครงเรื่อง ไม่ซับซ้อน กล่าวถึงพฤติกรรมของคนในท้องถิ่นและ
อำนาจผีसाงเทวดา เช่น นิทานเรื่องพระยาภัง พระยาพาน เมืองลับแลของอุตรดิตถ์ ตาม่องลาย
ของประจวบคีรีขันธ์

๕. นิทานอธิบายเหตุ (Explanator tale) เป็นนิทานที่พยายามอธิบายสิ่งที่มนุษย์
สงสัยและหาคำตอบไม่ได้ เช่น กำเนิดของมนุษย์ สัตว์ สิ่งของ สภาพภูมิศาสตร์ และ
ปรากฏการณ์ธรรมชาติต่าง ๆ

โครงเรื่อง ไม่ซับซ้อน เนื้อเรื่องจะมุ่งไปที่การตอบคำถามว่าทำไม เพื่อ
อธิบายความเป็นมาของสิ่งเหล่านั้น เช่น นิทานเรื่องทำ
กนกขนาดของลพบุรี เป็นนิทานอธิบายเหตุของการห้ามนำ
น้ำส้มสายชูเข้าเมืองลพบุรี นิทานดาวคู่ไก่ อธิบายการตั้งชื่อ
ดาวบนท้องฟ้า

๖. ตำนานและเทพปกรณ (Myth) เป็นเรื่องราวที่เกี่ยวกับความเชื่อทางศาสนาและ
พิธีกรรมโบราณ เช่น เทพปกรณของฮินดู ขุนบรมของลาว ทำวคั่นคากของอีสาน

โครงเรื่อง ประกอบด้วยอนุภาคหลายอนุภาค ว่าด้วยกำเนิดของ
จักรวาล กำเนิดของโลก มนุษย์และสัตว์

ตัวละคร อาจเป็นวีรบุรุษท้องถิ่นหรือเทพเจ้า ตัวอย่างเช่น ปู่สังกะสา
ย่าสังกะสี ขุนบรม พระมณูกับน้ำท่วมโลก

๗. **นิทานสัตว์ (Animal tale)** คือนิทานที่มีสัตว์เป็นตัวเอก และเป็นตัวจำลองพฤติกรรมของมนุษย์ โดยมุ่งความเพลิดเพลินเป็นหลัก นิทานสัตว์ที่มีคติสอนใจ เรียกว่า นิทานอุทาหรณ์ เช่น นิทานอีสป นิทานชาดก

โครงเรื่อง กล่าวถึงการผจญภัยของสัตว์ พฤติกรรมสัตว์มักเป็นเรื่องของสัตว์ฉลาดกับสัตว์โง่

ขนาดของเรื่อง สั้น ตัวอย่างเช่น นิทานอีสป นิทานชาดก

๘. **มุขตลก (Jest)** มุขตลกอาจแบ่งได้เป็นสองประเภท คือ มุขตลกเจ้าปัญญา ความขบขันอยู่ที่ความไม่น่าเป็นไปได้ของพฤติกรรม เช่น เรื่องเกี่ยวกับความฉลาด ความโง่ การแกล้งเฟ็ด การคุยโว หรือขันพฤติกรรมที่เกิดจากความผิดพลาดของคนพิการ เช่น นิทานเกี่ยวกับคนตาบอด หูหนวก ส่วนมุขตลกหยาบโหล ความขบขันอยู่ที่เรื่องเพศ มักเป็นเรื่องผิดประเวณี หรือขันการใช้ภาษา บางเรื่องใช้วิธีการผวนคำ แต่บางเรื่องใช้ศัพท์เกี่ยวกับเพศตรง ๆ ซึ่งปกติจะไม่นำมาพูดในสังคม

๙. **นิทานคติ (Didactic tale)** นิทานบางเรื่องมีจุดมุ่งหมายเพื่อเผยแพร่ศาสนาเป็นเครื่องมือถ่ายทอดคำสอน เช่น การทำดี กฏแห่งกรรม เป็นต้น

๑๐. **นิทานเข้าแบบ** เป็นนิทานที่มีแบบสร้างพิเศษ (Pattern) เช่น มีโครงเรื่องเป็นลูกโซ่บ้าง มีวิธีการขบโดยไม่คาดคิด หรือสามารถเล่าโดยไม่รู้จบ

กุหลาบ มัลลิกะมาส^{๑๑} ได้จำแนกนิทานพื้นบ้านออกเป็น ๑๑ ประเภท และได้กล่าวถึงลักษณะและตัวอย่างของนิทานแต่ละประเภท ซึ่งพอสรุปได้ดังนี้

๑. **นิทานมหัศจรรย์** มีเรื่องราวเกี่ยวกับความมหัศจรรย์เหนือธรรมชาติ เช่น เทวดา นางฟ้า เป็นต้น

๒. **นิทานชีวิต** ชีวิตดำเนินเรื่องอยู่ในโลกแห่งความจริง มีการบ่งสถานที่และตัวละครชัดเจน อาจมีเรื่องของอิทธิปาฏิหาริย์หรือความมหัศจรรย์ แต่ก็มีลักษณะที่ผู้อ่านผู้ฟังเชื่อว่าเป็นสิ่งที่เป็นไปได้มากกว่าอิทธิปาฏิหาริย์ที่ปรากฏในนิทานมหัศจรรย์

๓. **นิทานวีรบุรุษ** เป็นนิทานที่มีขนาดค่อนข้างยาว ประกอบด้วยหลายอนุภาคหลายตอน อาจอยู่ในโลกแห่งจินตนาการหรือโลกที่ดูเหมือนจะเป็นจริง แม้วานิทานมหัศจรรย์และนิทานชีวิตมีพระเอกที่มีลักษณะเป็นวีรบุรุษ แต่ต่างกับนิทานวีรบุรุษที่นิทาน

^{๑๑} ดูรายละเอียดใน กุหลาบ มัลลิกะมาส และคณะ, ภาษาไทย ๘ (คติชนวิทยาสำหรับครู), หน้า ๖๐

ประเภทหลังนี้เป็นนิทานชุดเล่าถึงเรื่องการผจญภัยของวีรบุรุษคนเดียวหลายครั้งหลายหน และมักเล่าถึงการผจญภัยของวีรบุรุษที่มีลักษณะเหนือมนุษย์

๔. นิทานประจำถิ่น มักเป็นเรื่องแปลกพิสดารซึ่งเชื่อว่าเคยเกิดขึ้นจริง ณ สถานที่ใดสถานที่หนึ่ง ตัวละครและสถานที่บ่งไว้ชัดเจน อาจเป็นเรื่องของบุคคลในประวัติศาสตร์หรือคนสำคัญในเมือง ตัวละครอาจเป็นมนุษย์ เทวดา สัตว์ หรือผีสาวนางไม้ นิทานประจำถิ่นของไทยเช่น เรื่องพระยากงพระยาพาน พระร่วง เจ้าแม่สร้อยดอกหมอก ท้าวปาจิตกับนางอรพิม และเรื่องดาหม่องลาย เป็นต้น

๕. นิทานอธิบายเหตุ เป็นเรื่องที่อธิบายถึงกำเนิดหรือความเป็นมาของสิ่งที่เกิดขึ้นในธรรมชาติ อาจอธิบายถึงกำเนิดของสัตว์บางชนิด สาเหตุที่สัตว์บางชนิดมีรูปร่างลักษณะต่าง ๆ กำเนิดของพืช ดวงดาว มนุษยชาติ หรือสถาบัน

เรื่องประเภทนี้มักจะสั้นและเล่าอย่างตรงไปตรงมา เพื่อตอบคำถามว่าทำไมสิ่งนั้นจึงเป็นอย่างนี้ เช่น อธิบายว่าทำไมจระเข้จึงไม่มีลิ้น ทำไมนกบางชนิดจึงพูดได้ กำเนิดของดาวลูกไก่ กำเนิดของจันทรคราส เป็นต้น

๖. เทวปกรณ เป็นเรื่องอธิบายถึงกำเนิดของจักรวาล โครงสร้างและระบบของจักรวาล มนุษย์ สัตว์ ปราภฏการณ์ทางธรรมชาติ เช่น ลม ฝน กลางวันกลางคืน ฟ้าร้อง ฟ้าผ่า ลำดับชั้นและบทบาทหน้าที่ของมนุษย์ ตลอดจนพิธีกรรมการประพุดิปฏิบัติต่าง ๆ ว่าเกิดขึ้นเมื่อไร เพราะเหตุใด

๗. นิทานสัตว์ เป็นเรื่องที่สัตว์เป็นตัวเอก...สัตว์ที่เป็นตัวเอกในนิทานของแต่ละชาติอาจไม่เหมือนกัน เช่น สุนัขจิ้งจอกเป็นตัวเอกในนิทานสัตว์ของยุโรปและชาติอื่นอีกบางชาติ ในนิทานสัตว์ของพม่าตัวเอกเป็นกระต่าย นิทานสัตว์ของพวกอินเดียแดงในสหรัฐอเมริกาตัวเอกเป็นโคโยตี้ ซึ่งเป็นสัตว์รูปร่างคล้ายสุนัข และตัวเอกในนิทานสัตว์ของบางชาติก็เป็นลิง

๘. มุขตลก มักมีขนาดสั้น โครงเรื่องไม่ซับซ้อน มีเพียงอนุภาคเดียวตัวละครอาจเป็นมนุษย์หรือสัตว์ก็ได้ จุดสำคัญของเรื่องอยู่ที่ความไม่น่าเป็นไปได้ต่าง ๆ

๙. นิทานศาสนา เป็นเรื่องเกี่ยวกับศาสนา แต่ไม่ใช่ประเภทเทวปกรณ เช่น เรื่องเล่าเกี่ยวกับพระเยซูและนักบุญต่าง ๆ ในคริสต์ศาสนา ซึ่งไม่ปรากฏในพระคัมภีร์ เช่น เรื่องพระเยซูและนักบุญปีเตอร์ให้พรชานายากจนคนหนึ่ง ซึ่งให้การต้อนรับอย่างดียิ่ง...ไทยเราก้

มีเรื่องเล่าเกี่ยวกับพระพุทธเจ้าและพระสาวกซึ่งไม่มีในพระไตรปิฎกอยู่หลายเรื่อง นิทานดังกล่าวตามทฤษฎีของผู้เล่ามักถือว่าเป็นเรื่องจริง

๑๐. นิทานเรื่องผี

นิทานเรื่องผี แทบทุกสังคมมีเรื่องเล่าเกี่ยวกับผีต่าง ๆ นานา ผีบางประเภทไม่ปรากฏชัดว่ามาจากไหน เกิดขึ้นได้อย่างไร เช่น ผีม้าบ้องและผีปกกะโหล่งของไทยภาคเหนือ แต่ผีบางประเภทเป็นวิญญาณของคนที่ตายไปแล้ว กลับมาหลอกหลอนผู้ที่มีชีวิตอยู่ ด้วยรูปร่างและวิธีการต่าง ๆ

ในหนังสือวรรณคดีนิทานพื้นบ้านของสมิธ ทอมป์สัน มีอนุภาคที่เกี่ยวกับผีในนิทานชาติต่าง ๆ หลายสิบอนุภาค เช่น รถเข็นไม่ได้เพราะผีนั่งอยู่ คนนอนหลับบนทางเดินของผี ต้นไม้มีผีเฝ้าอยู่ นางฟ้าเปิดเผยสมบัติของผี...

๑๑. นิทานเข้าแบบ นิทานประเภทนี้โครงเรื่องมีความสำคัญเป็นรองของแบบสร้าง การเล่าก็เล่าเพื่อความสนุกสนานของผู้เล่าและผู้ฟังโดยแท้ บางเรื่องอาจใช้ในการเล่นเกม มีหลายแบบ เช่น นิทานลูกโซ่ นิทานหลอกผู้ฟัง นิทานไม่จบเรื่อง และนิทานไม่รู้จบ

การจำแนกประเภทนิทานของกึ่งแก้ว อัลดากร และกุหลาบ มัลลิกะมาส ได้รับอิทธิพลจากการจำแนกประเภทนิทานของชาวตะวันตก โดยเฉพาะอิทธิพลแนวคิดของทอมป์สัน อย่างไรก็ตาม แม้จะมีรูปแบบของชาวตะวันตก แต่ก็สามารถจัดนิทานพื้นบ้านในลงประเภทของนิทานเหล่านี้ได้ เช่น นิทานเรื่องจำปาสี่ต้น นางสิบสอง ลินไซ เป็นต้น มีลักษณะเป็นนิทานมหัศจรรย์ เพราะมีการแสดงอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ต่อผู้ฟัง, ลักษณะของนิทานพื้นบ้านโดยมากมีลักษณะเป็นนิทานวีรบุรุษ เพราะตัวเอกของนิทานมีบทบาทโดดเด่นเป็นวีรบุรุษในการต่อสู้เอาชนะปัญหาทั้งหลาย, ลักษณะของนิทานประจำถิ่น เช่น คำานานเมืองฟ้าแดดสงยาง พื้นเวียงจันทร์ เป็นต้น, นิทานชาดก เช่น นกกระจอก เป็นต้น หรือเรื่องปลาบู่ทองจัดเป็นนิทานสัตว์ ส่วนนิทานที่มีลักษณะเป็นกึ่งนิทานสัตว์ เช่น แก้วหน้าม้า พระยากันคาก เป็นต้น ตัวเอกของนิทานเหล่านี้ไม่ได้เป็นสัตว์เหมือนตัวเอกในนิทานชาดก แต่เป็นมนุษย์ที่ซ่อนตัวอยู่ในรูปของสัตว์ หรือกึ่งคนกึ่งสัตว์ นิทานตลก เช่น ศรีธัญชัย เป็นต้น

๒.๓ วรรณกรรมพื้นบ้านอีสาน

ในหัวข้อนี้ผู้วิจัยจะได้ศึกษาเกี่ยวกับวรรณกรรมพื้นบ้านอีสานประเภทนิทาน และประวัติความเป็นมาของวรรณกรรมพื้นบ้านอีสานเรื่องพระยากันคาก ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

๒.๓.๑ ลักษณะของวรรณกรรมพื้นบ้านอีสาน

ธวัช ปุณฺณโกต^{๑๔} จำแนกลักษณะของวรรณกรรมพื้นบ้านอีสานไว้ดังนี้

๑. วรรณกรรมอีสานส่วนมากจะไม่ปรากฏผู้ประพันธ์ สาเหตุที่ไม่นิยมระบุชื่อผู้ประพันธ์เพราะเป็นการประพันธ์ขึ้นมาด้วยศรัทธา หากระบุชื่อก็มีลักษณะเหมือนกับการทำบุญเอาหน้า ซึ่งเป็นการผิดมารยาทในการทำบุญ

๒. วรรณกรรมอีสานเป็นสิทธิ์ของชาวบ้าน คือชาวบ้านเป็นผู้สร้าง ผู้อนุรักษ์ และผู้ใช้ โดยมีวัดเป็นศูนย์กลาง ชื่อบุคคลที่ปรากฏอยู่ท้ายเล่มอาจจะเป็นผู้คัดลอกหรือผู้จ้างวานจารก็ได้ เพราะชาวอีสานเชื่อว่าการสร้างหนังสือถวายวัดเป็นการทำบุญที่ได้านิสงส์มาก

๓. โครงเรื่องของวรรณกรรมนิทานอีสาน ส่วนใหญ่จะเป็นเรื่องจักร ๆ วงศ์ ๆ เป็นเรื่องของอกนิหาร แสดงให้เห็นบุญบารมีของตัวละครเอกในการปราบอธรรมด้วยอกนิหาร ตัวละครเอกโดยมากมักเกิดในตระกูลสูงแล้วมีเหตุให้ต้องพลัดพรากจากตระกูล ต้องตกกระท้ำลำบาก ต่อสู้กับอุปสรรคต่าง ๆ ด้วยความทุกข์ยาก เช่น ถูกปู้โรหิตชั่วใส่ร้าย เป็นต้น แต่ในที่สุดก็สามารถเอาชนะอธรรมได้

๔. บุคลิกของตัวละครในวรรณกรรมนิทานอีสาน มักจะกล่าวถึงตัวพระเอกเป็นส่วนใหญ่ ซึ่งเป็นพระโพธิสัตว์จุติลงมาเกิดบำเพ็ญบารมี ลักษณะของตัวพระเอกจะเป็นผู้มีบุญญาธิการ มีวิชาศิลปะศาสตร์ มีคุณธรรมสูง และมีรูปร่าง

กษัตริย์มีลักษณะเป็นผู้มีความตั้งพระทัยสูงในอันที่จะปกครองบ้านเมืองให้เกิดสุขจนถึงกับต้องยอมเสียดชะพระเทวีและพระโอรส เพื่อความอยู่เป็นสุขของประชาราษฎร์ ค่อนข้างหุเบา หลงเชื่อคนชั่ว ขาดความรอบคอบในการตัดสินพระทัย และมีความเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนา

^{๑๔} ดูรายละเอียดใน ธวัช ปุณฺณโกต, วรรณกรรมท้องถิ่น, (กรุงเทพมหานคร : โอเดียนสโตร์, ๒๕๒๕), หน้า ๑๗๕.

นางกษัตริย์หรือพระเทวีไม่ค่อยมีบทบาทมาก กล่าวโดยสรุปมี ๒ ประเภท คือ เป็นคนไม่ดี มีพระทัยเป็นอกุศล ทำแต่กรรมชั่ว และเป็นคนดี มีพระทัยเป็นกุศล ทำแต่กรรมดี

กลุ่มตัวละครที่เป็นบริวารก็มีลักษณะเป็น ๒ ประเภท คือ เป็นคนไม่ดี มีจิตใจเป็นอกุศล เช่น ปุโรหิตหรืออำมาตย์ที่เห็นแก่สินจ้างรางวัล แล้วทรยศต่อแผ่นดิน เป็นต้น และพวกที่เป็นคนดีมีศีลธรรม ชื่อสัตย์ต่อผู้ปกครองตน สามารถที่จะร่วมทุกข์ด้วยกันได้

กลุ่มตัวละครที่เป็นมนุษย์ (ยักษ์ นาค ครุฑ) จะคอยเสริมบารมีของตัวละครเอกให้เด่นขึ้น คือคอยช่วยเหลือในเวลาที่ตัวเอกเดือดร้อน

อุดม บัวศรี จำแนกลักษณะของวรรณกรรมพื้นบ้านอีสานที่เป็นตำนานและนิทานไว้ดังนี้

๑. ตำนานและนิทานพื้นบ้านอีสานไม่นิยมการระบุชื่อผู้แต่ง ทั้งนี้จะเห็นได้ว่าแทบทั้งหมดจะไม่บอกชื่อผู้แต่งเลย จะมีตำนานและนิทานที่บอกชื่อผู้แต่งบ้างก็เป็นส่วนน้อยมาก เช่น พื้นขุนบุญสมและพวกกาพย์คำสอนต่าง ๆ เป็นต้น ทั้งนี้อาจจะเป็นเพราะไม่ต้องการอวดอ้างชื่อประการหนึ่ง มีต้นกำเนิดมาจากวรรณกรรมมุขปาฐะ ซึ่งไม่ทราบผู้เล่าต้นเรื่องแน่นอนประการหนึ่ง ประกอบกับนิทานพื้นบ้านอีสานแทบทั้งสิ้นจะเป็นเรื่องที่อิงพุทธศาสนา ผู้แต่งจึงอาจจะถือว่าตนแต่งเป็นเรื่องศาสนาบูชา และไม่กล้าออกชื่อตนไว้ในที่เดียวกันกับที่ซึ่งมีการออกชื่อพระพุทธเจ้าตามค่านิยมท้องถิ่น^๕

๒. ตำนานและนิทานพื้นบ้านอีสานนั้นส่วนมากเป็นนิยายเล่าเรื่องที่เกิดจากจินตนาการ โดยอาศัยหลักการของเหตุผลในตัวของมันเอง ไม่คำนึงถึงหลักเหตุผลตามความจริง ดังนั้น จึงมีเรื่องราวที่เป็นอภินิหารปรากฏอยู่โดยทั่วไปในนิทานพื้นบ้านอีสานแทบทุกเรื่อง

๓. ตำนานและนิทานพื้นบ้านมีส่วนเกี่ยวพันกับการเล่าเรื่องหรืออ้างอิงพุทธศาสนาเป็นอย่างมาก เช่น เล่าเรื่องพุทธประวัติ เล่าเรื่องชาดก เล่าเรื่องเหตุการณ์ในพุทธศาสนา หรือแม้ในตำนานที่กล่าวถึงเรื่องราวของชุมชนโบราณในภาคนี้ เช่น อูร์งคินิทาน ก็อ้างอิงถึงพุทธทำนาย กล่าวคือ เล่าเรื่องเกริ่นนำต้นตำนานไว้ว่า ในสมัยพุทธกาลพระพุทธเจ้าได้เสด็จมาในดินแดนนี้ และได้พยากรณ์ถึงเหตุการณ์และสถานที่ต่าง ๆ ไว้แทบทุกเมือง...เหล่านี้เป็นต้น

^๕ อุดม บัวศรี, อ้างใน กองโบราณคดี กรมศิลปากร, *พื้นอีสาน*, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๓๑), หน้า ๑๒๗.

๔. ตำนานและนิทานพื้นบ้านอีสานนั้นนอกจากจะอยู่ในฐานะถ่ายทอดเรื่องราวตามปกติแล้ว ยังอยู่ในฐานะตัวกำหนดค่านิยมทางสังคมและสภาพความเป็นอยู่อีกด้วย ดังนั้นเราจึงทราบถึงพฤติกรรม สภาพความเป็นอยู่ และค่านิยมทางสังคมของภาคอีสานได้เป็นอย่างดีจากตำนานและนิทานพื้นบ้านอีสาน

๕. ตำนานและนิทานพื้นบ้านอีสานนั้นได้รับการถ่ายทอดเรื่องราวและแนวความคิดจากชุมชนในดินแดนแถบอื่นมาก จะเห็นได้ว่านิทานพื้นบ้านอีสานหลายเรื่องที่ได้รับถ่ายทอดมาจากดินแดนใกล้เคียง โดยเฉพาะดินแดนแถบล้านนาไทย เช่น เรื่องสุพรรณโมกขาลิ้นทอง ท้าวท่ากาดำ จำปาสีตัน...และแถบล้านช้าง ซึ่งมีอาณาเขตปกคลุมมาถึงตอนเหนือของภาคอีสานปัจจุบัน เช่น พื้นเวียง หรือพื้นเวียงเมืองจันทร์ พื้นขุนบุสม... เป็นต้น^{๑๖}

การจำแนกลักษณะของนิทานพื้นบ้านอีสานของชววิช ปุณโณทก และ อุดม บัวศรี มีลักษณะคล้ายกันคือ จำแนกตามลักษณะของผู้แต่ง โคลงเรื่อง และบุคลิกของตัวละคร ซึ่งจะทำให้เข้าใจวรรณกรรมพื้นบ้านอีสานได้ลึกซึ้งยิ่งขึ้น

๒.๓.๒ ประเภทของวรรณกรรมพื้นบ้านอีสาน

วรรณกรรมพื้นบ้านอีสานมีวัดเป็นศูนย์กลางในการอนุรักษ์และเผยแพร่ เป็นงานเขียนที่สะท้อนให้เห็นถึงความเชื่อและค่านิยมของคนอีสานได้เป็นอย่างดี ซึ่งโดยมากได้รับอิทธิพลแนวคิดมาจากพระพุทธศาสนา และเป็นการผสมผสานกันระหว่างความเชื่อทางพระพุทธศาสนากับความเชื่อเรื่องภูตผีวิญญาน ซึ่งปราชญ์อีสานได้สื่อนิทานทั้งหลายเพื่อต้องการสอนจริยธรรมหรือคติในการดำเนินชีวิตแก่ลูกหลาน ประเภทของวรรณกรรมพื้นบ้านอีสาน รวบรวมได้ดังนี้

๑. วรรณกรรมพุทธศาสนา ได้แก่ วรรณกรรมประเภทชาดก และตำนานทางพระพุทธศาสนา วรรณกรรมชาดก เช่น ท้าวปาจิต (ได้รับอิทธิพลมาจากปาจิตตกุมารชาดก) นกกระจอก เป็นต้น ส่วนวรรณกรรมตำนานพระพุทธศาสนา เช่น อูรังคนิทาน ชมพูทวีป ปฐมกัป เป็นต้น

๒. วรรณกรรมประวัติศาสตร์ ได้แก่ เรื่องราวเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ เช่น ท้าวสูงท้าวเจือง ซึ่งเป็นนักรบกลุ่มแม่น้ำโขง มีบทบาทในการขยายอาณาเขตคนไทยไปได้กว้างขวางคือทิศเหนือจดเมืองแถน ทิศตะวันตกจดเมืองมอญ เมืองน่าน ทิศตะวันออกได้เมืองแก้วหรือ

^{๑๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๗.

ญวนเหนือเป็นอาณาเขต เรื่องราวของท้าวสูง ท้าวเจืองนี้ตรงกับตำนานพระยาเจือง ผู้เป็นวีรบุรุษสร้างเมืองเชียงใหม่, พื้นเวียงจันทร์ เป็นตำนานกรสร้างเมืองเวียงจันทร์ และเมืองนครพนม (ศรีโคตรบูรณ)

๓. **วรรณกรรมนิทาน** ได้แก่ เรื่องเล่าที่มีจุดมุ่งหมายในการสอนศีลธรรม จริยธรรม หรือคติธรรมในการดำเนินชีวิต เช่น บัวอม บัวอง ปลาแดก ปลาสมอ สิ้นไซ เป็นต้น

๔. **วรรณกรรมคำสอน** ได้แก่ วรรณกรรมที่มีลักษณะเป็นเทศนาโวหาร มุ่งสอนให้ผู้อ่านได้ความรู้และยึดถือปฏิบัติในการดำเนินชีวิต เช่น ฮิตสิบสอง คองสิบสี่ ท้าวคำสอน กาพย์ปู่สอนหลาน เป็นต้น

๕. **วรรณกรรมเบ็ดเตล็ด** ได้แก่ วรรณกรรมที่ไม่อาจจัดเข้าในวรรณกรรมประเภทอื่น ๆ ได้ เช่น สูดขวัญเด็ก นิทานก้อม เป็นต้น^{๑๖}

กรมศิลปากรกำหนดวรรณกรรมพื้นบ้านอีสานประเภทนิทานที่ได้รับความนิยมไว้ทั้งหมด ๕๕ เรื่อง ซึ่งทั้ง ๕๕ เรื่องนี้ จำแนกออกเป็น ๕ ประเภท คือ

๑. **นิทานบันทึกเหตุการณ์** หมายถึง นิทานที่แต่งขึ้นเพื่อมุ่งที่จะบันทึกเหตุการณ์ใดเหตุการณ์หนึ่งที่เกิดขึ้น ซึ่งอาจจะเป็นเหตุการณ์ทางศาสนาหรือเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ก็ได้ เช่น เรื่องราวของการสืบศาสนา หรือเรื่องการสงคราม เป็นต้น

๒. **นิทานเล่าเรื่องสถานที่** หมายถึง นิทานที่แต่งขึ้นเพื่ออธิบายถึงตำนานการเกิดของสถานที่ต่าง ๆ อาทิเช่นนิทานเรื่องจิ้งจั่งดั่งแดงเล่าถึงการเกิดของแก่งคุดคู้ และภูควายเงินในเขตจังหวัดเลย นิทานเรื่องอุรังคนิทานเล่าเรื่องการสร้างพระธาตุพนม เหล่านี้เป็นต้น

๓. **นิทานเล่าเรื่องเพื่อความบันเทิง** หมายความว่านิทานเล่าเรื่องทั่ว ๆ ไป ซึ่งมีทั้งที่เป็นนิทานเรื่องราวของชาวบ้านและนิทานจักร ๆ วงศ์ ๆ

๔. **นิทานพุทธศาสนา** หมายถึง นิทานที่เล่าเรื่องราวที่เกี่ยวกับพุทธศาสนา มีทั้งที่เป็นเรื่องของประวัติทางพุทธศาสนา และเรื่องที่เป็นชาดกต่าง ๆ

๕. **นิทานคติธรรม** หมายถึง นิทานที่แต่งขึ้นโดยแทรกคติธรรมคำสอนหรือจุดมุ่งหมายในการแต่งเพื่อให้การสั่งสอนทางจริยธรรม

อย่างไรก็ตามดังที่กล่าวมาแล้วว่านิทานพื้นบ้านอีสานนั้นมักจะมีหลายลักษณะในเรื่องเดียวกัน กล่าวคือ ในนิทานเรื่องหนึ่ง ๆ อาจจะเป็นทั้งนิทานเล่าเรื่องเพื่อความบันเทิง ใน

^{๑๖}ดูรายละเอียดใน ธวัช ปุณโณทก, วรรณกรรมท้องถิ่น, หน้า ๑๓๖ - ๑๔๒.

ขณะเดียวกันก็เป็นทั้งนิทานเล่าเรื่องสถานที่และแทรกคติธรรมคำสอนไว้ด้วย จึงเป็นการยากที่จะจัดแบ่งนิทานอีสานแต่ละเรื่องให้อยู่ในประเภทใดประเภทหนึ่งอย่างแน่นอน...จะเสนอจัดแบ่งประเภทของนิทาน ๆ ออกมาในรูปของตารางแสดงการจำแนกประเภทดังต่อไปนี้

ตารางแสดงการจำแนกประเภทนิทานพื้นบ้านอีสานตามลักษณะเนื้อเรื่อง

	นิทานบันทึก เหตุการณ์	นิทานเล่า เรื่องสถานที่	นิทานเพื่อ ความบันเทิง	นิทานทาง พุทธศาสนา	นิทานคติ - ธรรม
๑. ก่องข้างน้อยฆ่าแม่		X			X
๒. กภาพเกษ			X		
๓. แก้วหน้าม้า			X		
๔. กำพรวีผีน้อย			X		
๕. ไก่แก้วหอมสุ			X		
๖. ขุนทิง			X		
๗. ขุนนางอ้าว			X		
๘. จิ้งจิ้งจกแดง		X			
๙. จำปาสี่ต้น			X		
๑๐. เจ้าคะนน			X		
๑๑. เซตพน	X			X	
๑๒. เชียงเมียง			X		
๑๓. ตำนานเมืองฟ้า แดดสงยาง		X	X		
๑๔. ท้าวกำกาดำ			X		
๑๕. ท้าวคันธนาม			X		
๑๖. ท้าวจักรยิณ พรหมริน			X		
๑๗. ท้าวจันทโครบ			X		
๑๘. ท้าวประจิต นาง		X	X		

	นิทานบันทึก เหตุการณ์	นิทานเล่า เรื่องสถานที่	นิทานเพื่อ ความบันเทิง	นิทานทาง พุทธศาสนา	นิทานคติ - ธรรม
อรพิม					
๑๙. ท้าวผาแดงนางไอ่			X		
๒๐. ท้าวว้าทอง			X	ชาดก	
๒๑. ท้าวสิงห์กาโล กระต่ายคำ			X		
๒๒. ท้าวสีทน			X		
๒๓. ท้าวสังคทัต			X		
๒๔. ท้าวโสรจ			X		
๒๕. ท้าวหมาหุขุ			X		
๒๖. ท้าวหุดสามเป่า			X		
๒๗. ท้าวสูงขุนเจือง	X		X		
๒๘. นกกระจอก			X	ชาดก	
๒๙. นรชีวาชาดก			X	ชาดก	
๓๐. นางแดงอ่อน			X		
๓๑. นางตันไทร			X		
๓๒. นางพมหอม			X		
๓๓. นางสีบสอง			X		
๓๔. บัวสม บัวสอง บัวเสียง			X		
๓๕. ปลาแดงปลา หมอ			X		
๓๖. พญาคันคาก			X		
๓๗. พญาสุวรรณ กัจฉะ			X		
๓๘. พระกีดพระพาน		X	X		
๓๙. พระปลาค้อ			X	ชาดก	

	นิทานบันทึก เหตุการณ์	นิทานเล่า เรื่องสถานที่	นิทานเพื่อ ความบันเทิง	นิทานทาง พุทธศาสนา	นิทานคติ - ธรรม
๔๐. พระด็กพระกลาม			X		
๔๑. พี่นขุนบวม	X				
๔๒. พี่นเวียงจันท์	X				
๔๓. มณีสัจจา			X		
๔๔. มุนกิตติ			X		
๔๕. ถิ่นทอง			X		
๔๖. ถ้ามหาชาติ				ชาดก	
๔๗. ถิ่นไซ			X		
๔๘. สุทนต์ชาดก			X	ชาดก	
๔๙. สุปถมนานาค ชาดก			X	ชาดก	
๕๐. สุพรหมโมกขา			X	ชาดก	
๕๑. สุริยคราส จันทรคราส			X		
๕๒. สุริวงศ์			X		
๕๓. เสียวสวาด			X		
๕๔. แสงมณีแยงโลก				ชาดก	
๕๕. สุกุมิตรเกศินี			X		
๕๖. หน้าผากไกล กะดั้น			X		
๕๗. อินปัดถา		X	X		
๕๘. อุปคตพาบมาร	X			X	
๕๙. อรุ้งคณิทาน ^{๑๘}	X	X		X	

^{๑๘} กรมศิลปากร, พื้นอีสาน, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๓๑), หน้า ๑๐๗ - ๑๐๘.

ข้อสังเกตในการจัดประเภทนิทานพื้นบ้านอีสานนี้คือ โดยมากจะเป็นประเภทนิทานเพื่อความบันเทิง หากได้ศึกษาดูจะเห็นว่า โดยมากเป็นเรื่องจักร ๆ วงศ์ เล่าเกี่ยวกับอภินิหาร การต่อสู้ผจญภัยของตัวเอกนิทาน แม้จะไม่ได้จัดประเภทไว้ในนิทานคติธรรม แต่นิทานโดยมากจะเป็นคติธรรมสอนใจได้ทั้งในเรื่องของการศึกษา การปกครอง เศรษฐกิจ หลักธรรมชาติ และหลักจริยธรรม

ส่วนประมวล พิมพ์เสน ได้จำแนกประเภทนิทานพื้นบ้านอีสานไว้ดังนี้

๑. **นิทานคติธรรม** นิทานคติธรรมส่วนใหญ่จะเกิดจากลัทธิความเชื่อและเกิดจากศาสนา จะมีอยู่บ้างที่นักปราชญ์ชาวบ้านหรือผู้รู้ในหมู่บ้านแต่งขึ้นมาเพื่อเป็นคติเตือนใจ เป็นนิทานที่แฝงไว้ด้วยแนวคิด หลักการ หลักธรรมะ ผู้ฟังสามารถแยกแยะสรุปรวบยอดออกมาเป็นคติสอนใจได้ นิทานของชาวอีสานส่วนใหญ่จะเป็นนิทานคำสอน โดยยึดหลักธรรมจากพุทธศาสนา พระพุทธเจ้าเป็นบุคคลหนึ่งที่ชำนาญในการเล่านิทาน นิทานในชาดกต่าง ๆ จึงมีมากมาย นิทานประเภทนี้ผู้ใหญ่จะสนใจมากกว่าเด็ก ถ้าเป็นนิทานคติธรรมที่เกิดจากชาวบ้านส่วนใหญ่จะมีคำสอน คำสุภาษิต คำผญา ปะปนอยู่ เป็นการสอนคนให้รู้จักขนบธรรมเนียม ประเพณี หรือกฎหมาย จาริตประเพณีของสังคมทั่วไป มีข้อห้ามที่เรียกว่า ขะลำ และข้อควรปฏิบัติ เรียกว่า คอง หรือเรียกรวมกันว่า ฮิตคอง ผู้ที่จะเล่านิทานคติธรรมได้จะต้องเป็นคนที่สังคมยกย่องให้เกียรติเชื่อถือ เช่น พระ ครู จารย์ครู จารย์ชา ผู้ใหญ่บ้าน จำ เป็นต้น...

๒. **นิทานตำนาน** เป็นนิทานที่แสดงตำนานประวัติความเป็นมาของสรรพสิ่งต่าง ๆ เป็นการแต่งขึ้นมาเพื่ออธิบายหรือเพื่อหาข้อยุติธรรมข้อสงสัยต่าง ๆ ในสังคมโลกเช่น ภูเขา ท้องฟ้า ดวงดาวต่าง ๆ หรือเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น อย่างกรณีในตอนพระพุทธเจ้าเสด็จกลับกรุงกบิลพัสดุ์เพื่อโปรดพระประยูรญาติ เกิดฝน โบกขรพรรษตกเป็นสีแดง ใครใคร่เปียก เปียกใครไม่เปียกเปียกก็ไม่เปียก แสดงตำนานว่าฝนแบบนี้เคยเกิดขึ้นแล้วในตอนที่พระเวสสันดรเสด็จกลับเข้าเมือง ได้พบหน้ากันทั้งหกกษัตริย์ นิทานตำนานของอีสานก็มีอยู่มาก เป็นตำนานของสิ่งต่าง ๆ รอบตัวเรา เพื่อมิให้สูญหายไป เราควรช่วยกันค้นหาและบันทึกเอาไว้ และก็มีบ่อยครั้งเหมือนกันที่ตำนานเหล่านั้นเกิดมาตรงกัน มีชื่อเรียกขานสิ่งต่าง ๆ ซึ่งเป็นส่วนประกอบตรงกัน อย่างเช่น เรื่องผาแดงนางไอ่ หนองหาน จ.อุดรธานี และหนองหาน จ.สกลนคร เป็นต้น นิทานอาจจะมามาก่อน แล้เรามาดั้งชื่อสถานที่ให้ตรงกับเรื่องก็ได้ จะอย่างไรก็ตาม นิทานตำนานก็ยังให้ประโยชน์ทั้งด้านแง่คิดและความสนุกสนาน บางครั้งอาจทำให้

เกิดความภูมิใจในท้องถิ่นของตนเองอีกด้วย

๓. **นิทานเจ้าปัญญา** นิทานประเภทนี้ผู้เขียนคิดว่าจะยังคงเหลืออยู่มากกว่าสองพวกที่กล่าวมา เพราะสามารถเพิ่มพูนความรู้แก่ผู้ฟังได้เป็นอย่างดี เชิงเมียง เฌรน้อยกับ หลวงพ่อ หรือประเภทพ่อตากับลูกเขย ในวรรณกรรมอีสานส่วนใหญ่ตัวเอกจะรูปร่าง อปลักษณ์และปัญญาเฉียบแหลม แก้ไขปัญหาต่าง ๆ ได้อย่างไม่คาดหมาย นิทานเจ้าปัญญานั้นมีทั้งข้อดีและข้อเสีย ข้อดีคือแสดงภูมิปัญญาต่าง ๆ ให้เด็กได้ทราบ ให้ความสนุกสนาน ข้อเสียคือหากปัญญาหรือเรื่องราวต่าง ๆ ที่แสดงออกมานั้นเป็นการลำสมัยหรือเป็นตัวอย่างไม่ดี เด็กจะนำมาใช้ เกิดผลเสีย การเล่าจึงต้องบอกผู้ฟังให้ทราบก่อนว่าเรื่องไม่ดีหรือเหมาะสมเพียงใด บางครั้งอาจจะมีเล่ห์เหลี่ยมกลโกงเพื่อเอาชนะกัน ผู้ฟังส่วนใหญ่ต้องการจะเป็นผู้มีปัญญาดี

๔. **นิทานมุขตลก** นอกจากเรื่องจะตลกขบขันแล้ว คนเล่าต้องมีบุคลิกตลกด้วย เรื่องเดียวกันคนหนึ่งเล่าอาจจะไม่ขัน แต่พออีกคนหนึ่งเล่ากลับขบขันสนุกสนาน การเล่า นิทานประเภทนี้ต้องรู้จักปรับเอาเหตุการณ์ปัจจุบันมาช่วย ต้องรู้จักปรับปรุงเรื่องราวหรือ เนื้อหาให้เหมาะสมกับผู้ฟัง เหตุการณ์และกาลสมัย...

๕. **นิทานเบ็ดเตล็ด** เป็นนิทานเล็ก ๆ น้อย ๆ ไม่จัดอยู่ในพวกใดที่กล่าวมา ส่วนมากจะไม่ค่อยยืดยาวนาน เหมาะที่จะเล่าในช่วงเวลาน้อย หรือผู้ฟังเป็นเด็กอนุบาลหรือ ประถม เปิดเรื่องขึ้นมาเป็นที่ตื่นเต็น่าสนใจ ตัวละครน้อย เหตุการณ์น้อย ไม่สลับซับซ้อน หรือวกไปเวียนมา ภาษาฟังง่ายไม่มีสำนวนที่จะต้องมาแปลให้ยุ่งยาก...

๖. **นิทานขำขัน** จริง ๆ แล้ว นิทานขำขันก็คล้าย ๆ กับนิทานมุขตลก จะต่างกันก็แต่ว่านิทานมุขตลกจะเป็นเรื่องยาว มีมุขตลกมากกว่า ตัวละครมากกว่า มีเหตุการณ์หลาย เหตุการณ์เกี่ยวพันกันไป นิทานขำขันจะเป็นการเล่าเหตุการณ์ เล่าเรื่องสั้น ๆ แต่ขำ ส่วนมาก จะเป็นการเล่าสู่กันฟังในสังคมที่มีความสนิทสนมกันเป็นพิเศษ บางครั้งอาจเป็นเรื่องลามก โปกฮา ไม่มีอะไรเป็นกฎเกณฑ์ที่แน่นอน...^{๑๕}

วรรณกรรมตามทัศนะของธวัช ปุณโณทก แม้จะมีหลายประเภท เช่น วรรณกรรม พระพุทธศาสนา วรรณกรรมประวัติศาสตร์ วรรณกรรมนิทาน เป็นต้น แต่ก็ได้แก่นิทานตาม ทัศนะของกรมศิลปากร และประมวล พิมพ์เสน นั่นเอง คือธวัช ปุณโณทก เรียกนิทานที่

^{๑๕} ประมวล พิมพ์เสน, นิทานพื้นบ้านอีสาน ๑, (ขอนแก่น : หจก. โรงพิมพ์คลังนานาวิทยา, มปป.), หน้า ๑๒-๑๕.

เกี่ยวกับพระพุทธศาสนาว่า วรรณกรรมพุทธศาสนา นิทานเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ เรียกว่า วรรณกรรมประวัติศาสตร์ นิทานเกี่ยวกับตำนาน เรียกว่า วรรณกรรมตำนาน แต่วรรณกรรมที่ไม่มีลักษณะเป็นนิทานก็มี คือวรรณกรรมคำสอน และวรรณกรรมเบ็ดเตล็ดบางเรื่อง เพราะวรรณกรรมทั้ง ๒ ประเภทนี้มีลักษณะเฉพาะตน คือวรรณกรรมคำสอนเป็นเรื่องของการอบรมสั่งสอน เช่น ธรรมคาสอนโลก อินทัญญาสอนลูก ย่าสอนหลาน เป็นต้น ส่วนวรรณกรรมเบ็ดเตล็ดมีการเขียนขึ้นมาโดยมีจุดมุ่งหมายแตกต่างกัน เช่น สูดขวัญเรือน เพื่อความเป็นสิริมงคลแก่เรือน, นิทานโตงโตย เพื่อความสนุกสนาน เป็นต้น นิทานบางเรื่อง เช่น พระยาปลาค้อ เป็นต้น รัช ปุณ โณทก ไม่จัดไว้ในประเภทวรรณกรรมนิทาน แต่จัดไว้ในประเภทวรรณกรรมเบ็ดเตล็ด เพราะเห็นว่าวรรณกรรมดังกล่าวนี้ใช้เทศน์ในพิธีขอฝน ส่วนกรมศิลปากรจัดไว้ในประเภทนิทานเพื่อความบันเทิงและชาดก

ตามการจำแนกประเภทนิทานของกรมศิลปากร และประมวล พิมพ์เสน หากพิจารณาตามศัพท์ จะเห็นว่านิทานบางประเภทมีความคล้ายคลึงกัน คือนิทานประเภทบันเทิงกับนิทานประเภทมุขตลกและนิทานประเภทขำขัน แต่ความจริงแล้วนิทานทั้ง ๓ ประเภทนี้มีความแตกต่างกัน คือนิทานประเภทบันเทิงเป็นนิทานที่ฟังแล้วเกิดความเพลิดเพลิน ซึ่งมีความหมายเป็นการผจญภัยของตัวละครเอก เป็นต้น ต่างจากนิทานประเภทมุขตลกและประเภทขำขันที่มุ่งความสนุกสนานแก่ผู้ฟัง ซึ่งโดยมากมีเนื้อหาสั้น ๆ หรือที่เรียกว่า นิทานก้อม

๒.๔ พฤติกรรมที่ปรากฏในวรรณกรรมพื้นบ้านอีสานประเภทนิทาน

กรมศิลปากรได้จำแนกพฤติกรรมที่ปรากฏในนิทานพื้นบ้านอีสานออกได้เป็น ๒ อย่างคือ พฤติกรรมซ้ำซ้อน และพฤติกรรมแปลกแยก ดังนี้

พฤติกรรมซ้ำซ้อนนั้นหมายถึงพฤติกรรมที่ปรากฏพบอยู่ซ้ำ ๆ กันในนิทานพื้นบ้านอีสานจำนวนมาก ซึ่งจะเป็นเพียงเหตุการณ์หรือลักษณะย่อย ๆ ในนิทานเรื่องนั้น หรืออาจจะถึงกับเป็นรูปแบบโครงเรื่องเลยก็ได้

ส่วนพฤติกรรมแปลกแยกนั้นหมายถึงความถึงพฤติกรรมหรือลักษณะพิเศษที่พบในนิทานพื้นบ้านอีสานเพียงจำนวนน้อย จนสังเกตเห็นได้ว่ามีความแปลกแยกออกไปจากนิทานพื้นบ้านอีสานส่วนมาก

พฤติกรรมซ้ำซ้อนที่ปรากฏอยู่ในนิทานพื้นบ้านอีสานที่น่าสนใจนั้นก็ ได้แก่ พฤติกรรมดังต่อไปนี้ คือ

๑. ตัวละครในนิทานพื้นบ้านอีสานนั้นมักจะเป็นลูกคนเดียวมากกว่าจะมีพี่น้องร่วมบิดามารดาเดียวกัน ดังจะเห็นได้จากนิทานดังต่อไปนี้ คือ

๑.๑ นิทานพื้นบ้านอีสานที่ตัวละครเอกเป็นลูกคนเดียว ได้แก่ ก่องข้าว น้อยฆ่าแม่ กาพย์ เกี้ยวหน้าม้า กำพร้าวฝ้าย ไก่แก้วหอมสุ ขูลู่ นางอ้ว เจ็ดคนน ท้าวกำกาคำ ท้าวจักษิณพรหมริน ท้าวจันทโครบ ท้าวประจิดนางอรพิม ท้าวผาแดงนางไอ่ ท้าวสิงห์กาโล ละคร่ายคำ ท้าวสังคทัต ท้าวโสรัจ ท้าวหุดสามเปา นกกระจอก นางแดงอ่อน ปลาแดกปลาหมอ พญาขันคาก พระกิดพระพาน มุนกิตติ ลิ่นทอง มหาชาติ สุทรนุชาดก สุพรรณานาคชาดก สุพรหมโมกขา สุริวงค์ เสียวสวาด หน้าผากไกลกระด้น และท้าวสีทน

๑.๒ นิทานพื้นบ้านอีสานที่ตัวละครเอกมีพี่น้องร่วมบิดามารดาเดียวกัน ได้แก่ พระลักพระลาม มณีสังจา สุริยคราสจันทรคราส ศุภมิตรเกศินี อินทปัตตา ท้าวสูง ท้าวหมาหุย บัวสมบัวสองบัวเสียง จำปาสีตัน สิ้นไซ นางสิบสอง

๒. ตัวละครเอกในนิทานพื้นบ้านอีสานมักจะมีเกิดในตระกูลกษัตริย์มากกว่าจะเป็นสามัญชน ดังจะเห็นได้จากนิทานดังต่อไปนี้ คือ

๒.๑ นิทานพื้นบ้านอีสานที่ตัวละครเอกเกิดในตระกูลกษัตริย์ ได้แก่ กาพย์ ขุนทิง ขูลู่ นางอ้ว จำปาสีตัน ตำนานเมืองฟ้าแดดสงยาง ท้าวจักษิณพรหมริน ท้าวจันทโครบ ท้าวประจิดนางอรพิม ท้าวผาแดงนางไอ่ ท้าวสิงห์กาโล ละคร่ายคำ ท้าวสีทน ท้าวสังคทัต ท้าวโสรัจ ท้าวหมาหุย ท้าวสูง นกกระจอก นางแดงอ่อน นางผมหอม บัวสมบัวสอง บัวเอี่ยม พญาขันคาก พระกิดพระพาน พระลักพระลาม มุนกิตติ ลิ่นทอง มหาชาติ สิ้นไซ สุทรนุชาดก สุริวงค์ ศุภมิตรเกศินี หน้าผากไกลกระด้น

๒.๒ นิทานพื้นบ้านอีสานที่ตัวละครเอกเป็นสามัญชน ได้แก่ ก่องข้าว น้อยฆ่าแม่ เกี้ยวหน้าม้า กำพร้าวฝ้าย ไก่แก้วหอมสุ จึงคั้งคั้งแดง เจ็ดคนน เชียงเมียง ท้าวกำกาคำ ท้าวคันธนาม ท้าวหุดสามเปา นรชีวะชาดก นางตันไทร นางสิบสอง ปลาแดกปลาหมอ มณีสังจา สุพรหมโมกขา สุริยคราสจันทรคราส เสียวสวาด อินทปัตตา

อย่างไรก็ตามเป็นที่น่าสังเกตว่า นิทาน ๆ ที่มีตัวละครเอกเป็นสามัญชนนั้นก็จะมีจำนวนไม่น้อยเช่นกัน และมักเป็นครอบครัวสามัญชนธรรมดา นิทาน ๆ ที่ตัวละครเอกยากจนถึงกับเป็นขอทานนั้นมีเพียง ๓ เรื่องเท่านั้น คือ กำพร้าวฝ้าย นรชีวะชาดก และสุพรหมโมกขา

๓. ตัวละครเอกมักจะได้เป็นกษัตริย์ในตอนจบของเรื่อง อาทิเช่น ไก่แก้วหอมสุภาพเกษ กำพริ้วฝีน้อย ขุนทิง จำปาลีรัตน์ ท้าก่ำกาคำ ท้าวจักษิณพรหมริน ท้าวประจิดนางอรพิม ท้าวสีทน ท้าวสังคทัต ท้าวโสรัจ ท้าวหมาหุย ท้าวหุดสามเปา นกกระจอก ปลาแดก ปลาหมอ พญาสุวรรณกัจฉะ พระลักพระลาม ลิ่นทอง มุนกิตติ มหาชาติ สุปุลณานาคชาดก สุพรหมโมกขา สุริยคราสจันทรคราส สุริวงศ์ ศกมิตรเกศินี ท้าวฮุ่ง

๔. ตัวละครเอกในนิทานพื้นบ้านอีสานนั้นตัวละครเอกมักจะมีคู่ครองเพียงคนเดียว ดังจะเห็นได้จากนิทานต่อไปนี้ คือ

๔.๑ นิทานพื้นบ้านอีสานที่ตั้งละครเอกมีคู่ครองคนเดียว ได้แก่ กำพริ้วฝีน้อย ไก่แก้วหอมสุ ขุนนางอ้าว ตำนานเมืองฟ้าแดดสงยาง ท้าก่ำกาคำ ท้าวคันธนาม ท้าวจักษิณพรหมริน ท้าวจันทโครบ ท้าวประจิดนางอรพิม ท้าวผาแดงนางไอ่ ท้าวสีทน ท้าวสังคทัต ท้าวหุดสามเปา นกกระจอก นางผมหอม บัวสมบัวสองบัวเสียง ปลาแดกปลาหมอ พญาคันคาก สุวรรณกัจฉะ พระปลาค้อ พระลักพระลาม มณีสังจา มหาชาติ สุทนต์ชาดก สุปุลณานาคชาดก สุริยคราสจันทรคราส ศกมิตรเกศินี อินทปัตถา

๔.๒ นิทานพื้นบ้านอีสานที่ตัวละครเอกมีคู่ครองหลายคน ได้แก่ ภาพเกษ ขุนทิง จำปาลีรัตน์ ท้าวโสรัจ นางแดงอ่อน นางคันไทร พระกิดพระพาน ลิ่นทอง สุพรหมโมกขา สุริวงศ์ ท้าวฮุ่ง

๕. บทบาทของละครตัวเอกในนิทานพื้นบ้านอีสานที่มีต่อคู่ครองของตนนั้นเป็นที่น่าสังเกตว่า นิทาน ๑ เรื่องใดที่ตัวละครเอกเป็นสามัญชนแล้วมักจะได้เป็นลูกกษัตริย์เป็นคู่ครอง อย่างเช่น ไก่แก้วหอมสุ ท้าวหุดสามเปา ปลาแดกปลาหมอ พญาสุวรรณกัจฉะ สุพรหมโมกขา สุริยคราสจันทรคราส เป็นต้น แต่หากตัวละครเอกเป็นกษัตริย์แล้วก็อาจได้คู่ครองมีฐานะต่าง ๆ กัน เช่น ชาวบ้าน ชิดากษัตริย์ หรือแม้แต่เป็นอมมนุษย์ เช่น กิณรี นางนาค นางชะนี...

ข้อที่น่าสังเกตอีกประการหนึ่งก็คือตัวละครเอกที่เป็นสามัญชนนั้นจะมีคู่ครองคนเดียวเสมอ ในขณะที่ตัวละครเอกที่เป็นกษัตริย์นั้นอาจจะมีคู่ครองคนเดียวหรือหลายคนก็ได้

๖. ถึงแม้ว่าตัวละครเอกในนิทานพื้นบ้านอีสานส่วนมากจะมีหน้าตารูปร่างสวยงามก็ตาม แต่ก็มิมีนิทาน ๑ จำนวนไม่น้อยที่ตัวละครเอกมีหน้าตาน่าเกลียดหรือเป็นอมมนุษย์ เช่น แก้วหน้าม้า จึงคิ่งดั่งแดง เจ็ดคะนง ท้าวก่ำกาคำ ท้าววิฑูทอง ท้าวสิงห์กาโลกระต่ายคำ ท้าวหมาหุย ท้าวหุดสามเปา พญาคันคาก สุวรรณกัจฉะ พระกิดพระพาน ลินไซ สุ

ปุณณานาคชาดก หน้าผากไถลกระเด็น

๗. มีนิทานพื้นบ้านอีสานหลายเรื่อง ซึ่งตัวละครที่เป็นย่าจำสวน (คนวสนของ พระราชา) ซึ่งในนิทานเหล่านี้ทุกเรื่อง ตัวละครนี้จะรับบทบาทเป็นคนดีซึ่งจะคอยช่วยเหลือ อุปการะตัวละครเอกของเรื่อง อาทิเช่น เรื่องกำพร้าว้าฝีน้อย ไก่แก้วหอมสุ จำปาลีต้น ท้าวกำกา คำ ท้าวจักรนิมพรหมริน ท้าวว้าวทอง และอินทปัตถา

๘. ตัวละครเอกในนิทาน ๆ นั้นส่วนมากมักจะถูกเกลียดชัง กลั่นแกล้ง ทำร้ายจาก พ่อของภรรยา เช่น เรื่องกาพเกษ ไก่แก้วหอมสุ เชียงเมียง ตำนานเมืองฟ้าแดดสงยาง ท้าวกำกา คำ ท้าวสังคทัต ทำหุดสามเปา สุวรรณกัจจะ พระกิดพระพาน ลิ่นทอง และท้าวสูง ซึ่งทั้งนี้ ส่วนมากตัวเอกมักจะเอาชนะหรือฆ่าพ่อของภรรยาลงได้ ยกเว้นเรื่องตำนานเมืองฟ้าแดดสง ยาง และพระกิดพระพาน

๙. ในนิทานพื้นบ้านอีสาน มักจะมีเหตุการณ์ที่ตัวเอกถูกกษัตริย์พยายามแย่งชิง ภรรยาไป ซึ่งทุกเรื่องก็จะคลี่คลายออกมาในรูปที่ตัวเอกนั้นเอาชนะได้ในที่สุด นิทานเหล่านี้ ได้แก่ กำพร้าว้าฝีน้อย ไก่แก้วหอมสุ ชูลู่ นางอ้ว ท้าวประจิตนางอรพิม ปลาแดกปลาหมอ พระลัก พระลาม สุพรหม โมกขา และสุริยคราสจันทรคราส

๑๐. รูปแบบที่มักปรากฏให้เห็นในนิทานพื้นบ้านอีสานอีกอย่างหนึ่งก็คือ การที่มี ตัวละครเอกของฝ่ายหญิงซ่อนตัวหนีภัย หรือซ่อนตัวเพื่อไม่ให้ตัวละครเอกฝ่ายชายพบ ดังจะ เห็นได้จากในนิทาน ๆ เรื่อง กำพร้าว้าฝีน้อย (ซ่อนตัวอยู่ในงาช้าง) จำปาลีต้น (ซ่อนตัวอยู่ใน กลอง) ท้าวคันธนาม (ซ่อนตัวอยู่ในกลอง) ท้าวจันทโครบ (ซ่อนตัวอยู่ในผอบ) ปลาแดกปลา หมอ (ซ่อนตัวอยู่ในงาช้าง) และสุพรหม โมกขา (ซ่อนตัวอยู่ในห้วกะโหลก) (จึงสันนิษฐานว่า นิทานเหล่านี้ น่าจะมีการเลียนรูปแบบกัน)

๑๑. รูปแบบของเรื่องที่ตัวละครเอกตายแล้วถูกแก้ไขจนฟื้นคืนชีพขึ้นมา นั้น ปรากฏ อยู่ในนิทานพื้นบ้านอีสานหลายเรื่องเช่นกัน อาทิ เรื่องกาพเกษ จำปาลีต้น ท้าวสังคทัต ท้าว โสรัจ สิ้นไซ สุริยคราสจันทรคราส และสุริวงค์

สำหรับพฤติกรรมแปลกแยกในนิทานพื้นบ้านอีสานที่น่าสนใจนั้นก็มีดังนี้ คือ

๑. นิทานพื้นบ้านอีสานมักจะจบลงอย่างมีความสุข เรื่องที่เป็น โศกนาฏกรรมนั้นมี เพียง ๑๐ เรื่องเท่านั้น คือ ก่องข้าวน้อยฆ่าแม่ ขุนทิง ขูลู่ นางอ้ว ตำนานเมืองฟ้าแดดสงยาง ท้าว จันทโครบ ท้าผาแดงนางไอ่ นางสิบสอง นางสิบสอง พระกิดพระพาน พระปลาต่อ และท้าว สูง

๒. นิทานพื้นบ้านอีสานที่มีเนื้อเรื่องเป็นนิทานเสียดสีหรือนิทานแสนกลมีเพียงเรื่องเดียว คือเซียงเมียง (สีทะนนไชย) (เฉพาะเรื่องเซียงเมียงนั้นนอกจากจะเป็นนิทานพื้นบ้านอีสานแล้วยังปรากฏว่าเป็นนิทานพื้นบ้านของภาคกลางด้วย)

๓. นอกจากเรื่องเซียงเมียง ซึ่งเป็นนิทานเสียดสี และเสียดสवाद ซึ่งเป็นนิทานปริศนาธรรมแล้ว นิทานพื้นบ้านอีสาน ซึ่งมีเนื้อเรื่องคติธรรมและไม่คำนึงถึงค่านิยมของสังคม ก็มีเพียงเรื่องเดียว คือเรื่องอินทปัตถา ซึ่งจบเรื่องลง โดยให้พี่ชายแต่งงานกับน้องสาวร่วมมารดาเดียวกันอย่างมีความสุข

๔. นิทานพื้นบ้านอีสาน ซึ่งตัวละครเอกเป็นกำพร้ามีเพียงเรื่องเดียว คือ กำพร้าฝีน้อย

๕. นิทานพื้นบ้านอีสาน ซึ่งตัวละครเอกมีเชื้อสายเป็นอมมุขย์มีเพียง ๘ เรื่อง คือ ขุนทิง (แม่เป็นนาค) ท้าวคันชาม (เป็นลูกพระอินทร์) นางแดงอ่อน (เป็นลูกจระเข้) นางผมหอม (พ่อเป็นช้าง) สุปถุณานาคชาดก (เป็นลูกนาค) ท้าวว้าวทอง (เป็นวัว) พญาสุวรรณกัจฉะ (เป็นเต่า) และพระปลาค้อ (เป็นปลาช่อน)

๖. เรื่องที่ตัวละครเอกฝ่ายหญิงมีอิทธิฤทธิ์หรือความสามารถเหนือฝ่ายชาย มีเพียง ๓ เรื่อง คือ แก้วหน้าม้า ปลาแดกปลาหมอ และสุพรหมโมกขา

๗. มีนิทานพื้นบ้านอีสานจำนวน ๕ เรื่อง ที่มีตัวละครที่เป็นนายสำเภาเข้ามาเกี่ยวข้องกับ แก้วหอมฮู เจ็ดคนน ปลาแดกปลาหมอ สุริยคราสจันทคราส และศุภมิตรเกศินี

๘. นิทานพื้นบ้านอีสานที่ตัวละครเอกตายในตอนท้ายของเรื่องมีเพียง ๑๐ เรื่องเท่านั้น คือ ขุนทิง ขุนนางอ้าว จิ้งคังแดง เซียงเมียง ตำนานเมืองฟ้าแดดสงยาง ท้าวจันทโครบ ท้าวผาแดงนางไอ่ ท้าวว้าวทอง และพระกิดพระพาน^{๒๐}

^{๒๐} กรมศิลปากร, พื้นอีสาน, หน้า ๑๑๐ – ๑๑๓.

๒.๕ การประเมินคุณค่าของวรรณกรรมพื้นบ้านอีสานประเภทนิทานในมิติเรื่องเมืองและชุมชนโบราณ

การประเมินในที่นี้หมายถึงการจำแนกและการพิจารณาถึงคุณค่า ประโยชน์ และ ความสำคัญของนิทานที่มีต่อการศึกษารื่องเมืองและชุมชนโบราณในภาคอีสาน ดังนี้

๑. นิทานที่มีความสำคัญน้อยมาก กล่าวคือ เป็นตำนานที่ไม่ได้กล่าวถึงเมืองเลย หรือถ้ากล่าวถึงก็อาจเป็นเมืองในจินตนาการ ไม่เช่นนั้นก็เป็นเรื่องราวที่ถ่ายทอดมาจากเรื่อง ของดินแดนแถบอื่นซึ่งไม่มีความเกี่ยวข้องกับชุมชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือเท่าใดนัก นิทานในกลุ่มนี้มีจำนวนมากที่สุด โดยที่ส่วนมากเป็นนิทานคติธรรม นิทานอิง พระพุทธศาสนา และนิทานเล่าเรื่องเพื่อความบันเทิงตามธรรมดา ซึ่งมีจำนวนทั้งสิ้น ๔๑ เรื่อง คือ แก้วหน้าม้า กำพร้าตีน้อย ไก่แก้วหอมสุ ชูคูนางอ้ว จิ้งกิ้งดังแดง จำปาสีต้น เจ็ดคนนอน ท้าว ก่ำกาคำ ท้าวจักริณพรหมรินทร์ ท้าวจันทโครบ พญาคันคาก ท้าวว้าวทอง ท้าวสิงห์กาโลก ระต่ายคำ ท้าวสังคหัต ท้าวโสรัจ ท้าวมหาหุ่ย ท้าวหุดสามเปา นกกระจอก นรชีวะชาดก นางแตงอ่อน นางต้นไทร นางผงหอม นางสิบสอง บัวสมบัวหวงบัวเสียง ปลาแดกปลาหมอ พญาสุวรรณกัจจะ พระปลาค้อ พระลักพระลาม มณีสังจา มุนกิตติ ลิ่นทอง ล้ามหาชาติ สุ ภูณณานาคชาดก สุริยคราสจันทคราส สุริวงค์ เสียวสวาด แสงมณีแยงโลก ศุภมิตรเกศินี หน้าผากไกลกะดั้น และอุปลุตผาบมาร

๒. นิทานที่มีความสำคัญน้อย มักจะเป็นนิทานที่มีเค้าว่าแต่งกันในชั้นหลังมาก นิทานเหล่านี้แม้ว่าจะมีการกล่าวถึงเมืองและชุมชนโบราณต่าง ๆ แต่ก็มักเป็นเรื่องเลื่อนลอย ทั้งบางเรื่อง เช่น เชียงเมียง และสุทธุชาดกก็เป็นนิทานที่ได้รับการถ่ายทอดมาจากนิทาน ในดินแดนแถบอื่น นิทานกลุ่มนี้มีทั้งสิ้น ๕ เรื่อง ได้แก่ : ก่องข้าวน้อยฆ่า กาพเกษ เชียงเมียง (สีทะนงไชย) ท้านคันธนาม ท้าวสีทน พินเวียงจันทน์ สิ้นไซ สุทธุชาดก สุ พรหมโมกขา

๓. นิทานที่มีความสำคัญปานกลาง ได้แก่ นิทานที่เล่าเรื่องกล่าวถึงเมืองและ ชุมชนต่าง ๆ โดยบรรยายละเอียดพอสมควร แต่หย่อนความสำคัญลงไปบ้างในข้อที่ว่าบาง เรื่องเป็นเรื่องที่เล่าเรื่องของดินแดนอื่นเช่น เซตพน และบางเรื่องมีการแต่งเสริมต่อในระยะ หลังเข้าไปใหม่เพื่ออธิบายเรื่องของสถานที่บางแห่งจนรู้สึกได้ว่าไม่ใช่เป็นนิทานร่วมสมัยกับ เหตุการณ์ เช่น ท้าวผาแดงนางไอ่ เหล่านี้เป็นต้น นิทานในกลุ่มนี้มีทั้งสิ้น ๗ เรื่อง คือ :

ขุนทิง เขตพน ตำนานเมืองฟ้าแดดสงยาง ท้าวประจิดนางอรพิม ท้าวผาแดงนางไอ่ พระกิด พระพาน และอินทปัตถา

๔. นิทานที่มีความสำคัญสูงมาก ได้แก่ตำนานและนิทานที่มีเค้าส่องให้เห็นว่ามีอายุเก่าพอสมควรทั้งยังมีเนื้อหาของเรื่องกล่าวถึงเมืองและชุมชนโบราณในภาคนี้โดยตรง นิทานในกลุ่มนี้ มีเพียง ๓ เรื่อง : ท้าวฮุ่ง ฟันขุนบุญสม และอรัญคนิทาน...

๒.๕.๑ ประเภทเมืองที่ปรากฏในวรรณกรรมพื้นบ้านอีสานประเภทตำนานและนิทาน

เมืองที่ปรากฏชื่ออยู่ในตำนานและนิทานพื้นบ้านอีสานนั้น เราอาจทำการจำแนกออกเป็นประเภทต่าง ๆ โดยถือเอาความสำคัญในแง่ที่เกี่ยวข้องและอาจเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาทางโบราณคดีได้ ๔ ประการ ดังนี้คือ

๑. เมืองที่เป็นเมืองในจินตนาการอย่างแท้จริง เมืองในลักษณะนี้อาจจะเกิดจากความมุงหวังหรืออุดมคติของผู้แต่ง เช่น เมืองกุมารี ในเรื่องท้าวโศรจ (เมืองที่มีแต่ผู้หญิงล้วน ๆ ไม่มีผู้ชายอาศัยอยู่เลย ทำนองเดียวกับกับเมืองลับแล) หรือเป็นเมืองที่ตั้งชื่อเลียนมาจากชื่อเมืองในนิทานพุทธศาสนา เช่นเมืองพาราณสี เมืองปัญจาละ เป็นต้น

๒. เมืองที่มีอยู่จริง เมืองประเภทนี้มักจะปรากฏอยู่ในนิทานที่รับถ่ายทอดมาจากเรื่องราวของชนในท้องถิ่นอื่น เช่น นิทานเรื่องนางตันไทรซึ่งมาจากนิทานปัญจตันตระของอินเดีย เมืองประเภทนี้ได้แก่เมืองกลิงคราษฎร์ กัมมิละ กุสินารา หงสาวดี... เป็นต้น แม้จะเป็นเมืองที่มีอยู่จริง แต่ก็ไม่มีความเกี่ยวข้องกับคนในภาคอีสาน

๓. เมืองที่กล่าวชื่อถึงและบางแห่งอธิบายที่ตั้งโดยสังเขป แต่ค้นหาไม่พบแน่ชัดว่าตั้งอยู่ที่ใด เช่น เมืองแถนที่กล่าวไว้ในเรื่องฟันขุนบุญสม ซึ่งเกี่ยวข้องกับของอาณาจักรล้านช้าง หรือเมืองนาคในอรัญคนิทาน, เมืองภูเงินในเรื่องท้าวสีทน และพระกิดพระพาน ที่ถูกกล่าวถึงว่าเป็นเมืองอยู่ในตอนเหนือ หรือเมืองเชียงเงื่อมในเรื่องขุนทิง ซึ่งตั้งอยู่ห่างจากเมืองนาค (ล้านช้าง) ไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ เป็นต้น

๔. เมืองที่มีอยู่จริง และนิทานเล่าเรื่องประวัติกล่าวถึงโดยตรง เมืองประเภทนี้มักจะเป็นเมืองขนาดใหญ่ สันนิษฐานว่าคงมีความสำคัญในภาคตะวันออกเฉียงเหนือสมัยโบราณมาก เมืองเหล่านี้ได้แก่ เมืองจำปาศักดิ์ (จำปานาคบุรี) พิมาย ฟ้าแดดสงยาง เวียงจันทน์ ร้อยเอ็ด (สาเกตุนคร) หนองหานน้อย หนองหานหลวง หลวงพระบาง...

เป็นต้น

นอกจากนี้แล้วก็อาจจัดแบ่งแยกเมืองออกตามลักษณะพิเศษที่เห็นได้เด่นชัดอีกแบบหนึ่ง ซึ่งสามารถจำแนกได้เป็น ๓ กลุ่ม ดังนี้

๑. เมืองที่ถูกกล่าวขานิทานต่างเรื่อง
๒. เมืองสำคัญที่ถูกกล่าวชื่อถึงในนิทานพื้นบ้านอีสาน
๓. เมืองที่มีการระบุชนชาติหรือถิ่นที่ตั้งแน่นอน^{๒๑}

๒.๕.๒ เมืองสำคัญที่ปรากฏในวรรณกรรมพื้นบ้านอีสานประเภทนิทาน

แม้จะมีเมืองหลายประเภทตามที่กล่าวมาแล้วข้างต้น แต่ก็มีเมืองใหญ่ที่มีความสำคัญเกี่ยวพันกับชุมชนในดินแดนภาคอีสานสมัยโบราณ ซึ่งเมืองเหล่านี้บางเมืองก็เป็นเมืองหลวงของไทย หลายเมืองอยู่ในพื้นที่ภาคอีสาน บางเมืองก็อยู่ในพื้นที่ของประเทศเพื่อนบ้านไทยคือลาวและเขมร เมืองเหล่านี้ ได้แก่

๑. กรุงเทพฯ
๒. กรุงศรีอยุธยา
๓. กรุงธนนครหรืออโยธยา
๔. เงินยาง เป็นชื่อเมืองโบราณอยู่ทางภาคเหนือของประเทศไทย
๕. จำปาศักดิ์บุรี คือนครจำปาศักดิ์ในประเทศลาว
๖. เชียงเหียน เป็นเมืองโบราณตั้งอยู่ในเขต อ.เมือง
 - จ. มหาสารคาม
๗. พนมรุ้ง ได้แก่บริเวณปราสาทหินพนมรุ้ง อ.นางรอง
 - จ.บุรีรัมย์
๘. พิมาย เป็นเมืองโบราณตั้งอยู่ในเขต อ.พิมาย
 - จ.นครราชสีมา
๙. ฟ้ายาคู เป็นเมืองโบราณตั้งอยู่ในเขต อ.กมลาไสย
 - จ.กาฬสินธุ์
๑๐. โยนกวตดินครเชียงใหม่ คือจังหวัดเชียงใหม่

^{๒๑} กรมศิลปากร, พื้นอีสาน, หน้า ๑๒๑ - ๑๒๒.

๑๑. หนองคาย คือจังหวัดหนองคาย
๑๒. เวียงจันทน์ คือเมืองเวียงจันทน์
๑๓. สาเกตุร้อยเอ็ดประตู่ คือจังหวัดร้อยเอ็ดปัจจุบัน
๑๔. ศรีโคตรบอง เป็นเมืองโบราณตั้งอยู่ใต้ปากเซบั้งไป ซึ่งไหล
จากแม่น้ำโขงตรงพระราชอุทยาน
๑๕. ศรีสัตตนาคนหุต คือประเทศลาว
๑๖. หนองหานน้อย ได้แก่บริเวณหนองหาน อ.กุมภวาปี
จ. อุดรธานี
๑๗. หนองหานหลวง ได้แก่ บริเวณหนองหาน จ. สกลนคร
๑๘. หลวงพระบาง คือหลวงพระบางของประเทศลาว
๑๙. อินทปัตต์ ได้แก่ ประเทศเขมรปัจจุบัน^{๒๒}

๒.๕.๓ เมืองที่มีการระบุชนชาติหรือถิ่นที่ตั้ง

ในบรรดาเมืองโบราณที่มีชื่อปรากฏอยู่ในตำนานและนิทานพื้นบ้านอีสานทั้งหมดจำนวน ๑๓๘ เมืองดังที่ได้แสดงไว้ตามตารางรายชื่อข้างต้นแล้วนั้น ปรากฏว่ามีเมืองจำนวนหนึ่งซึ่งได้มีการระบุถิ่นที่ตั้งของเมืองหรือระบุถึงชนชาติของชุมชนที่อาศัยในเมืองนั้นอย่างแน่ชัด ทั้งนี้ เมื่อได้ยกเว้นรายชื่อเมืองที่ตั้งอยู่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทยแล้วเมืองต่าง ๆ ดังกล่าวมีจำนวนทั้งสิ้น ๒๑ เมือง อันได้แก่ :

๑. เมืองที่ระบุถิ่นที่ตั้งว่าอยู่ในเขตประเทศกัมพูชาปัจจุบัน มี ๒ เรื่อง คือ เมืองขอม และเมืองอินทปัตต์
๒. เมืองที่ระบุถิ่นที่ตั้งว่าอยู่ในเขตประเทศพม่าปัจจุบัน มีเมืองเดียว คือ เมืองหงสาวดี
๓. เมืองที่ระบุถิ่นที่ตั้งว่าอยู่ในเขตภาคกลางของประเทศไทยปัจจุบัน มี ๒ เมือง คือ กรุงเทพ และกรุงศรีอยุธยา
๔. เมืองที่ระบุถิ่นที่ตั้งว่าอยู่ในเขตประเทศลังกาปัจจุบัน มีเมืองเดียว คือ เมืองลังกา
๕. เมืองที่ระบุถิ่นที่ตั้งว่าอยู่ในเขตล้านนาไทย (ภาคเหนือของประเทศไทย)

^{๒๒} ดูรายละเอียดใน กรมศิลปากร, พื้นอีสาน, หน้า ๑๒๓ - ๑๒๔.

ไทยปัจจุบัน) มี ๒ เมือง คือ เมืองเงินยาง และเมืองเชียงใหม่ (โยนกเวียงนครเชียงใหม่)

๖. เมืองที่ระบุถิ่นที่ตั้งว่าอยู่ในเขตประเทศไทยปัจจุบัน มี ๕ เมือง คือ เมืองน่าน้อยอ้อยน้อย เมืองศรีสัตตนาคนหุต เมืองหลวงพระบาง เมืองเวียงจันทน์ และเมืองจำปาศักดิ์

๗. เมืองที่ระบุถิ่นที่ตั้งว่าอยู่ในเขตประเทศเวียดนามปัจจุบัน มี ๒ เมือง คือ เมืองจตุลนิพรหมทัต และเมืองคำวัง (เมืองจตุลนิพรหมทัตอยู่ในแคว้นตั้งเกี่ย ส่วนเมืองคำวังนั้นในนิทานเรื่องท้าวสุ่งกล่าวว่าเป็นเมืองของท้าวเองกาศัตริย์ของพวกเขา (ญวน)

๘. เมืองที่ระบุถิ่นที่ตั้งว่าอยู่ในเขตประเทศอินเดียปัจจุบัน มี ๘ เมือง คือ เมืองกัมมิละ (แคชเมียร์) กาสี กุสินารา ตักกศิลา ปาฏลีบุตร พาราณสี ราชคฤห์ และสาวัตถี^{๒๗}

๒.๖ การแบ่งนิทานพื้นบ้านอีสานตามยุคสมัย

จากผลของการศึกษาค้นคว้าทางโบราณคดี จารึกโบราณ พงศาวดารต่าง ๆ ประกอบกับข้อมูลที่ได้จากการวิเคราะห์เนื้อหาของตำนานและนิทานพื้นบ้านอีสานนั้น ทำให้เราอาจสรุปเรื่องราวเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ของดินแดนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือสมัยโบราณโดยแบ่งเหตุการณ์ตามยุคสมัยออก ได้คร่าว ๆ เป็น ๕ ยุคดังนี้คือ

๑. ยุคแรกเริ่ม
๒. ยุคสังคมเมือง
๓. ยุครัฐ
๔. ยุคที่อยู่ภายใต้อิทธิพลของอาณาจักรภายนอก
๕. ยุคปัจจุบัน

๑. ยุคแรกเริ่ม ได้แก่สมัยเริ่มมีการปรากฏร่องรอยของมนุษย์ตั้งถิ่นฐานอยู่ในดินแดนแถบนี้ จนกระทั่งพัฒนาชุมชนของตนจากสังคมบุรพกาลซึ่งเป็นสังคมล่าสัตว์จนเข้าสู่สังคมเกษตรกรรม

^{๒๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๓ - ๑๒๕.

การตั้งถิ่นฐานในชั้นต้นของคนในดินแดนนี้จะอยู่ที่ใดและเป็นชนเชื้อสายใดนั้น ยังไม่อาจทราบได้แน่ชัด แต่จากผลการปฏิบัติงานของโครงการโบราณคดีภาค ตะวันออกเฉียงเหนือได้ทำให้เราทราบได้โดยสรุปว่า ดินแดนในภาคอีสานนั้นมีมนุษย์อาศัย อยู่ตั้งแต่สมัยไพลสโตซีน (Pleistocene) ซึ่งมีอายุราว ๑๒,๐๐๐ ปีมาแล้ว โดยพบร่องรอย การอยู่อาศัยของมนุษย์ในสมัยดังกล่าวในบริเวณเขตจังหวัดนครพนม...

จากเนื้อหาของตำนานและนิทานพื้นบ้านอีสานทำให้เราลัทธิบูชาผานาคหรือพญานาค เป็นเทพเจ้า ดังเห็นได้จากการที่มีการกล่าวถึงพญานาคหรือพญานาคในนิทานพื้นบ้านอีสาน หลายแห่งเช่นการกล่าวถึงการที่พญานาคสร้างลำน้ำต่าง ๆ เป็นต้น ในนิทานเรื่องท้าวผาแดง นางไอ่ได้กล่าวถึงพญานาคสองตนเกิดวิวาทถึงกับยกทัพสู้รบกันจนในภายหลังเมื่อยุติการรบ ลงแล้วก็มีการตกลงเขตแดนระหว่างกัน โดยพญานาคสุทโชนาคพาไพร่พลสร้างทางน้ำ อพยพไปทางเหนือ และสร้างเมืองศรีสัตตนาคนหุตขึ้นที่ฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขง ส่วนพญานาค สุวรรณนาคก็พาไพร่พลลงทางใต้ ชูดินลำน้ำเป็นแนวไปจนเกิดเป็นแม่น้ำน่านและสร้าง เมืองน่านขึ้น เหตุการณ์ในนิทานตอนนี้นอกจากจะเป็นเรื่องที่เล่าอธิบายถึงสาเหตุการเกิดของ สภาพทางภูมิศาสตร์แล้วก็ยังน่าจะเป็นสัญลักษณ์ที่มุ่งจะบันทึกเหตุการณ์ในอดีตที่เกิดขึ้น จริงในเรื่องการแพร่กระจายของกลุ่มชนดั้งเดิมในดินแดนนี้ได้เป็นอย่างดีอีกด้วย

กลุ่มชนดั้งเดิมในภาคอีสาน นับถือภูตผีปีศาจและเทวดาท้องถิ่นจนกระทั่งเมื่อ ศาสนาพุทธและพราหมณ์ได้ถูกนำเข้ามาเผยแพร่ในดินแดนแถบนี้หลังจากพุทธศตวรรษที่ ๑๐ ไปแล้ว ชนกลุ่มนี้จึงหันมานับถือศาสนาทั้งสองแทน นิทานที่มีเรื่องกล่าวถึง พระพุทธเจ้าทรมานนาค พระพุทธเจ้าเสวยพระชาติเป็นนาค ตลอดไปจนถึงเรื่องที่เกี่ยวข้อง เทพในศาสนาพราหมณ์รับชณะนาคก็ดี ต่างก็เป็นสัญลักษณ์ที่แสดงให้เห็นถึงเรื่องราวของ การปะทะกันระหว่างความเชื่อทางศาสนาเก่าและใหม่ จนเมื่อศาสนาพุทธและพราหมณ์มี อิทธิพลเต็มที่ในดินแดนทางแถบนี้แล้ว พญานาคก็กลายเป็นผู้คุ้มครองพุทธศาสนาดังที่มี เรื่องปรากฏในตำนานและนิทานพื้นบ้านอีสานไปทั้งยังอาจสังเกตได้อีกด้วยว่านาคนั้นจะเป็น ผู้คอยพิทักษ์ความดี และอาจลงโทษผู้กระทำความผิดบาปจนถึงขั้นทำให้เมืองล่มจมลง ได้ ดังที่มีปรากฏในตำนานและนิทานพื้นบ้านอีสานหลายเรื่อง

หลังจากนั้นคงจะมีชนกลุ่มใหม่ซึ่งอพยพลงมาจากดินแดนทางตอนเหนือของ ดินแดนแถบนี้ ชนกลุ่มหลังนี้มีความรู้ทางเทคโนโลยีสูงกว่าชนพื้นเมืองเดิมและได้นำ ศิลปวิทยาการของตนเข้ามาเผยแพร่ในดินแดนทางแถบนี้ อันนับได้ว่าเป็นการเริ่มต้นเข้าสู่ยุค

สังคมเกษตรกรรมในดินแดนภาคอีสาน การเล่าเรื่องกล่าวถึงพญาแถนที่อยู่เมืองบน (สวรรค์) อบรมสั่งสอนวิทยาการแก่ปู่แดง เชิง ขุนเค็ก ขุนคานซึ่งเป็นคนในเมืองลุ่ม (โลก) ก็ดี กล่าวถึงการที่พญาแถนส่งขุนบวมมาช่วยเหลือคนในเมืองลุ่มพร้อมกับควายตัวหนึ่งก็ดี กล่าวถึงพญาแถนส่งเทวบุตร ๘ องค์ลงมาสั่งสอนให้คนในเมืองลุ่มรู้จักการทำไร่ ทำนา ทอผ้า หล่อโลหะ ฯลฯ ตลอดจนการที่กล่าวสรุปว่าคนในเมืองมีความเจริญขึ้นมาจนเป็นชุมชนขนาดใหญ่เพราะ “...เหตุฟ้าแล่นลงมาแต่งแปลงให้ จึงเป็นบ้านเมืองแล...” ตามที่มีความปรากฏอยู่ในตำนานเรื่องพื้นขุนบวมก็นั้นต่างก็เป็นสัญลักษณ์ที่มุ่งจะเล่าเหตุการณ์ดังกล่าวข้างต้นทั้งสิ้น...

๒. ยุคสังคมเมือง กล่าวถึงการขยายตัวจนเกิดเป็นเมืองต่าง ๆ จำนวนมาก ซึ่งมีร่องรอยของสิ่งก่อสร้างบนผิวดินมากกว่า ๒๐๐ แห่ง ในภาคอีสาน

สำหรับอายุของยุคสมัยการก่อตั้งเมืองขึ้นนั้นจากผลการสำรวจแหล่งโบราณคดีในแถบ อ.กุมภวาปี จ.อุดรธานี และแถบ อ.เมือง จ.มหาสารคาม ของโครงการโบราณคดีภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ทำให้ได้รับผลสรุปในขั้นตอนนำมาประกอบการพิจารณาได้ว่า เมืองโบราณในบริเวณดังกล่าว ได้สำรวจภาชนะดินเผาเคลือบโคลนสีแดง (Red Slipped) ซึ่งมีอายุตรงกับสมัยที่ ๖ (Phase VI) ของแหล่งโบราณคดีบ้านเชียง ซึ่งน่าจะหมายความว่าเมืองโบราณเหล่านี้มีการตั้งถิ่นฐานขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ ๕ - ๑๕...

การก่อตั้งเมืองต่าง ๆ ในบริเวณภาคอีสานนั้นเป็นไปอย่างรวดเร็ว โดยประมาณการได้ว่าในแหล่งนี้บางแห่ง เช่น บ้านตาเฒ่า จ.ร้อยเอ็ด นั้น ควรจะมีคนอาศัยอยู่ในเมืองอย่างน้อยที่สุด ๓,๐๐๐ คน ร่วมยุคสมัยเดียวกัน และในบริเวณดังกล่าวมีชุมชนโบราณอาศัยอยู่อย่างหนาแน่นและเมืองเหล่านี้มีอำนาจทางการเมืองของตนอยู่ในระดับสูงพอควร ทั้งนี้เป็นเพราะชุมชนที่สามารถสร้างสิ่งก่อสร้างด้วยดิน (Earthworks) ขนาดนี้ได้จะต้องมีจำนวนพลเมืองมากพอควร อนึ่งจากการสังเกตภาพถ่ายทางอากาศบริเวณนี้พบว่ามีร่องรอยของแปลงนาโบราณซึ่งมีสภาพเป็นตารางหมากรุกอย่างมีระเบียบมีขนาดและรูปร่างเดียวกันตลอด อันแสดงถึงความสามารถทางเทคนิควิทยา จำนวนประชากรมีมากเพียงพอ สำหรับสาเหตุของการขยายตัวและความเจริญของชุมชนในภาคอีสานซึ่งเป็นไปอย่างรวดเร็ว นั้น น่าจะมีสาเหตุมาจากการที่บริเวณนี้เป็นแหล่งเกลือขนาดใหญ่ ซึ่งเกลือเป็นของมีค่ามากในสมัยทั้งใช้ในการปรุงและเก็บถนอมอาหาร จึงมีกลุ่มชนมาอาศัยที่นี่มากเพราะต้องการเกลือไว้ใช้และนำมาเป็นสินค้าขายออก

ในระยะต่อมาคือนับตั้งแต่ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๓ ก็ได้มีอิทธิพลทางวัฒนธรรมเช่น ศาสนาและศิลปกรรมของกลุ่มชนที่มีความเจริญจากดินแดนภายนอกเริ่มหลั่งไหลเข้ามาสู่ดินแดนภาคอีสาน เราอาจสรุปได้ว่านับแต่ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๓ เป็นต้นมานั้นได้มีกลุ่มชนภายนอก ๒ กลุ่มที่เข้ามามีอิทธิพลต่อชุมชนในภาคนี้คือกลุ่มชนที่ใช้ภาษามอญและกลุ่มชนที่ใช้ภาษาเขมร ดังมีหลักฐานที่เห็นจากศิลปกรรมแบบทวารวดีและลพบุรีที่ปรากฏอยู่ทั่วไปในภาคอีสาน ประกอบกับหลักฐานสำคัญที่สุดคือ จารึกต่าง ๆ ที่พบในภาคนี้ เช่น จารึกภาษามอญปนเขมรพบที่ อ.ปักธงชัย จ.นครราชสีมา (ได้รับการกำหนดอายุว่าอยู่ในราว พุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๔) และจารึกภาษามอญหลังพระพิมพ์ที่พบที่เมืองนครจำปาศรี บ้านนาคูน จ.มหาสารคาม...

๓. ยุครัฐ บรรดาเมืองต่าง ๆ ซึ่งมีอยู่มากมายในภาคอีสานนั้นคงจะมีความเจริญมั่งคั่งเพิ่มมากขึ้น เกิดการขยายตัวขึ้นเรื่อยอันส่งผลให้เกิดสงครามระหว่างเมืองในเวลาต่อมา ดังที่มีการเล่าเรื่องราวการรบพุ่งระหว่างเมืองต่าง ๆ เช่น พวกข่าและท้าวสูงทำสงครามกับพวกแคว (ญวน) ในนิทานพื้นบ้านอีสานเรื่องท้าวสูง เป็นต้น

การรบพุ่งกันระหว่างเมืองต่าง ๆ เหล่านี้ผลทำให้ลดจำนวนของเมืองอิสระให้เหลือน้อยลงและเข้าสู่ยุคสมัยที่เกิดเป็นรัฐขนาดใหญ่ ๆ ต่าง ๆ ขึ้นมาแทนที่ตามปรากฏในอุรังคนิทาน กล่าวไว้ในสมัยนั้นเกิดเป็นรัฐหรืออาณาจักรหลายแห่ง เช่น ศรีโคตรบูร หนองหานหลวง หนองหาน้อย สาเกตุ กุรุนทนคร เหล่านี้เป็นต้น โดยเฉพาะเมืองสาเกตุนครหรือเมืองสิบเอ็ดประตูซึ่งอยู่ตรงบริเวณ จ.ร้อยเอ็ดปัจจุบันนั้น ตามตำนานกล่าวว่าเป็นเมืองใหญ่มากมีพลเมืองมากถึง ๔,๗๘๕,๐๐๐ คน มีความเจริญคู่กับเมืองสากล (สกนนคร) และมีเมืองขึ้น ๑๑ เมืองเป็นเสมือนประตูรายล้อมเมืองสาเกตุอยู่ ซึ่งได้แก่ เมืองฟ้าแดด (อ.กมลาไสย จ.กาฬสินธุ์) เมืองสีแก้ว (บ้านสีแก้ว อ.เมือง จ.ร้อยเอ็ด) เมืองเชียงเหียน (บ้านเชียงเหียน อ.เมือง จ.มหาสารคาม) เมืองเปือย (บ้านเมืองเปือย อ.เมือง จ.ร้อยเอ็ด) เมืองทอง (บ้านเมืองทอง อ.เมือง จ.ร้อยเอ็ด) เมืองหงส์ (บ้านเมืองหงส์ อ.จตุรพักตรพิมาน จ.ร้อยเอ็ด) เมืองบัว (บ้านเมืองบัว อ.เกษตรวิสัย จ.ร้อยเอ็ด) เมืองคอง (อยู่บริเวณบ้านเมืองสรวง อ.สุวรรณภูมิ จ.ร้อยเอ็ด) เมืองเชียงขวาง (อยู่บริเวณจาน อ.ธวัชบุรี จ.ร้อยเอ็ด) เมืองเชียงดี (บ้านโนนหัว อ.ธวัชบุรี จ.ร้อยเอ็ด) และเมืองไพ (บ้านเมืองไพ อ.เสลภูมิ จ.ร้อยเอ็ด)

รัฐต่าง ๆ ในภาคอีสานนั้นเข้าใจว่าน่าจะมีการพัฒนาขึ้นมาจากเมืองขนาดใหญ่ ในช่วงระยะราวพุทธศตวรรษที่ ๑๔-๑๕ โดยนอกจากจะมีรัฐสำคัญ ๆ ในบริเวณตอนกลางของภาคก่อนไปทางเหนือเช่นบริเวณเขตจังหวัดร้อยเอ็ด มหาสารคาม สกลนคร และอุดรธานี...

๕. ยุคที่อยู่ภายใต้อิทธิพลของอาณาจักรภายนอก ภายหลังจากพุทธศตวรรษที่ ๑๘ จนถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๙ เป็นต้นมา ซึ่งเป็นระยะเวลาที่เริ่มมีการก่อตั้งอาณาจักรสุโขทัยขึ้น ในบริเวณภาคเหนือตอนล่างของประเทศไทยนั้นดินแดนส่วนใหญ่ของภาคอีสาน ยกเว้นแถบลุ่มแม่น้ำโขงลงมาจะเป็นดินแดนภายใต้การปกครองของอาณาจักรเขมรดังจะเห็นได้จากการที่ศิลาจารึกหลักที่ ๑ สมัยสุโขทัยซึ่งได้ระบุชื่ออาณาจักรเขมรและดินแดนอิสระที่ต่อกันโดยรอบโดยละเอียด แต่ไม่กล่าวถึงเมืองในภาคอีสานเลย แม้แต่เมืองพิมายและเมืองสาเกตุ (ร้อยเอ็ด) ซึ่งเป็นเมืองขนาดใหญ่และมีความเจริญมาก นับเป็นการแสดงให้เห็นว่าดินแดนในแถบนี้คงจะมีเจ้าอิทธิพลอันหมายถึงอาณาจักรเขมรครองอยู่แล้ว...

ในระยะหัวเลี้ยวหัวต่อของสมัยสุโขทัยและอยุธยาขึ้นดินแดนทางภาคอีสานคงจะถูกตัดแบ่งออกจากกันเป็น ๒ ส่วนคือทางตอนเหนือของภาคในแถบลุ่มแม่น้ำโขงนั้น เป็นดินแดนส่วนหนึ่งของอาณาจักรล้านช้าง ส่วนทางใต้ลงมานั้นเป็นเขตปกครองอาณาจักรเขมร ซึ่งเสื่อมโทรมลงมากแล้ว จะเห็นได้ว่าในตำนานและนิทานพื้นบ้านอีสานนั้นมีเมืองสำคัญที่ถูกอ้างถึงเป็นเชิงเมืองในอุดมคติ ๒ เมือง คือทางเหนือได้แก่ศรีสัตตนาคนหุต และทางใต้

ได้แก่อินทปัตถ์ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๒๑-๒๒ นั้น เรื่องของดินแดนตอนกลางของภาคอีสานนั้นมีดมนไม่อาจทราบได้ชัด แต่คงจะหลุดพ้นจากอำนาจเขมรแล้ว เพราะปรากฏว่าในสมัยสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ ราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๐ นั้น กรุงศรีอยุธยาได้ยกกองทัพเข้าบุกรุกราชอาณาจักรเขมรจนสามารถยึดเมืองพระนครได้สำเร็จ และได้ทำลายอิทธิพลทางการเมืองของอาณาจักรเขมรจนราบคาบ ส่วนดินแดนแถบลุ่มแม่น้ำโขงนั้น ยังเป็นดินแดนส่วนหนึ่งของอาณาจักรล้านช้าง สมเด็จพระเจ้าคำรจนาภาพทรงมีความเห็นว่าอยุธยาในสมัยนั้นคงจะไม่ได้เข้ามามีบทบาททางการเมืองในแถบภาคอีสานมากนักอำนาจของอยุธยาจะเข้ามาเพียงแค่นครราชสีมาเท่านั้น ไม่ครอบคลุมไปทั่วทั้งภาค

ในสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิแห่งกรุงศรีอยุธยาซึ่งตรงกับสมัยสมเด็จพระไชยเชษฐาแห่งอาณาจักรล้านช้าง ปรากฏว่าอาณาจักรทั้งสองมีความสัมพันธ์ต่อกันเป็นอย่างดีในฐานะพันธมิตรที่ร่วมรบกับพม่า ได้มีการสร้างพระเจดีย์ศรีสองรักษ์ขึ้นในเขตอำเภอด่านซ้าย

จังหวัดเลยเพื่อเป็นสัญลักษณ์แห่งมิตรภาพและเป็นหลักปักปันแดนระหว่างอาณาจักรทั้งสอง โดยยึดถือเอาลำน้ำเหืองเป็นเส้นกั้นพรมแดน ทั้งนี้ นับเป็นการเริ่มต้นของการเข้ามาอิทธิพลทางการเมืองในดินแดนแถบภาคอีสานของอาณาจักรอยุธยา แทนที่อาณาจักรเขมร อย่างจริงจัง จนในราวตอนต้นของศตวรรษที่ ๒๒ สมเด็จพระนารายณ์มหาราชได้ส่งช่างชาวฝรั่งเศสเข้ามาทำการก่อสร้างกำแพงและหอรบขึ้นที่เมืองนครราชสีมาและตั้งนครราชสีมาขึ้นเป็นศูนย์กลางการปกครองท้องถิ่นภาคอีสาน

๖. ยุคปัจจุบัน ชุมชนในดินแดนภาคอีสานนั้น ภายหลังจากได้มีการขยายตัวขึ้นมาจากชุมชนเป็นขนาดเล็ก ชุมชนขนาดใหญ่ เป็นเมืองและรัฐจนกระทั่งตกเป็นดินแดนภาคใต้การปกครองของอาณาจักรภายนอกที่เข้มแข็งกว่าตามที่ได้กล่าวมาแล้วทั้งหมดข้างต้น ก็ได้เสื่อมโทรมลงเป็นลำดับ เมืองต่าง ๆ ที่มีร่องรอยความเจริญอย่างมากในอดีตนั้นก็ถูกทิ้งร้างไปเสียแทบหมดสิ้น จนกระทั่งถึงราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๓ ซึ่งอาจนับได้ว่าเป็นการเริ่มต้นประวัติศาสตร์ ยุคปัจจุบันของดินแดนทางแถบนี้ ก็ปรากฏมีกระแสการอพยพของชนในดินแดนภายนอกทยอยเข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่ในภาคอีสานเป็นระลอกๆ อาทิเช่นการอพยพของพวกส่วย ในเขตอัครดปีอแสนแป ใกล้เคียงป่าสักดิ์ เข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่ในเขตจังหวัดสุรินทร์ปัจจุบัน ใน พ.ศ. ๒๒๖๐ และอพยพของชาวลาวเข้ามายังเขตจังหวัดศรีสะเกษ ปัจจุบันในสมัยสมเด็จพระเจ้าเอกทัศแห่งกรุงศรีอยุธยา ในปีพ.ศ.๒๓๐๒ เป็นต้น

เมื่อมาถึงสมัยธนบุรีเป็นต้นมาราวรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า แห่งกรุงรัตนโกสินทร์นั้น กระแสการอพยพของชาวลาวจากฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานอาศัยอยู่ในบริเวณภาคอีสานก็ทวีมากขึ้นเป็นอันดับ จนกระทั่งเกิดแหล่งชุมชนที่หนาแน่นในภาคนี้ขึ้นมาใหม่อีกครั้งหนึ่ง และเกิดเมืองใหม่ๆ จึงกลายเป็นจังหวัดต่าง ๆ ในพื้นที่ภาคนี้ในปัจจุบัน ซึ่งอาจกล่าวโดยสรุปดังนี้ คือ

- สมัยธนบุรี ยกฐานะบ้านกุ่มขึ้นเป็นเมืองร้อยเอ็ด และยกบ้านดงข้าวสารขึ้นเป็นเมืองสุวรรณภูมิ (อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด)

- ในปี พ.ศ. ๒๓๒๐ เจ้าฟ้าขาว พระยาอ พระตา พาไพร่พลอพยพหนีเจ้าสิริบุญสารกษัตริย์เวียงจันทร์เข้ามาอยู่ที่พรรณานิคม ต่อมาเจ้าฟ้าขาวตายลง ท้าวโสมมิตรขึ้นเป็นหัวหน้ากลุ่มคนดังกล่าวแทน พาอพยพข้ามมาภูพานลงมาทางใต้ที่บ้านแก่งสำโรง ซึ่ง พ.ศ. ๒๓๓๔ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชยกฐานะขึ้นเป็นเมืองกาฬสินธุ์

- ในปี พ.ศ.๒๓๒๑ เจ้าพระยาจักรียกกองทัพจากกรุงธนบุรีไปตีเวียงจันทร์และยึดเอาเมืองศรีโคตรบูรมาเป็นส่วนหนึ่งของไทย ต่อมาปีเดียวกันท้าวคำสิงห์เปลี่ยนชื่อเมืองเป็นมรุกขนครและย้ายตัวเมืองมาอยู่ตรงฝั่งขวาของแม่น้ำโขงจน พ.ศ. ๒๓๓๗ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า ก็เปลี่ยนชื่อให้เป็นเมืองนครพนม

- ในปี พ.ศ. ๒๓๒๓ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรียกฐานะดงฝั่งซึ่งเป็นเขตที่ชาวลาวอพยพหนีเจ้าสิริบุญสารเข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่ขึ้นเป็นเมืองอุบลราชธานี

- ในปี พ.ศ. ๒๓๒๗ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ยกฐานะบ้านโพนสามขาขึ้นเป็นเมืองศรีสะเกษ

- ในปี พ.ศ. ๒๓๕๓ ตั้งเมืองขอนแก่น โดยย้ายที่ตั้งจากบ้านดอนพะยอมเมืองเพ็ญ (บริเวณอำเภอบ้านไผ่ปัจจุบัน) ไปอยู่ที่บ้านดอนพันชาด

- ในปีพ.ศ.๒๓๕๗ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยยกฐานะบ้านสิงห์ท่าขึ้นเป็นเมืองยโสธร โดยให้ขึ้นตรงต่อรัฐบาลกลางที่กรุงเทพฯ

- ในปีพ.ศ.-๒๓๖๐ ท้าวแล ขุนนางจันทร์ยกไพร่พลมาตั้งถิ่นฐานที่โนนน้ำง่อม (โนนตาล) แล้วขอขึ้นกรุงเทพฯจึงมีการประกาศตั้งโนนน้ำง่อมขึ้นเป็นเมืองชัยภูมิ

- ในปีพ.ศ.๒๓๖๕ หลังจากที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าปราบปรามเจ้าอนุวงศ์เมืองเวียงจันทร์ลงได้แล้วก็ประกาศตั้งเมืองหนองคายและให้ท้าวสูวอเป็นขุนนางลาวที่นิยมกรุงเทพฯขึ้นเป็นเจ้าเมือง

- ในปีพ.ศ.๒๓๕๑ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าตั้งเมืองสกลทวาปีขึ้นเป็นเมืองสกลนคร โดยให้เจ้าอุปฮาดเมืองกาฬสินธุ์รักษาเมือง และยกชุมชนชาวลาวยที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ริมฝั่งแม่น้ำเลยขึ้นเป็นเมืองเลย ตามชื่อแม่น้ำ

- ในปีพ.ศ.๒๕๐๘พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าตั้งเมืองมหาสารคาม

- ในปีพ.ศ.๒๔๑๖ หลังเกิดกรณีพิพาทระหว่างไทยกับฝรั่งเศส ทางกรุงเทพฯก็ได้ร่นตำแหน่งจุดที่ตั้งทหารออกมาให้พื้นที่แนวแม่น้ำโขงสนธิสัญญาที่ได้ทำกับฝรั่งเศส จึงได้ตั้งเมืองอุดรธานีขึ้นและใช้เป็นที่ตั้งกองทหารไทย

- ในปี พ.ศ. ๒๔๔๑ ตั้งเมืองบุรีรัมย์จะเห็นได้ว่าเมืองต่าง ๆ ซึ่งตั้งขึ้นในสมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์ตอนต้นนั้น เป็นผลที่เกิดมาจากการขยายตัวของกลุ่มชนในภาคอีสานครั้งใหม่ ซึ่งส่วนมากเป็นกลุ่มชนที่อพยพมาจากบริเวณฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงในเขตประเทศลาว ซึ่งเมืองเหล่านี้ในชั้นต้นส่วนมากก็ขึ้นกับหัวเมืองใหญ่ที่เป็นศูนย์กลางการ

ปกครองท้องถิ่นในภาคนั้น จนกระทั่งถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ซึ่งได้ทรงปรับปรุงระบบปกครองท้องถิ่นหัวเมืองมณฑลอีสานเสียใหม่เป็นต้นมา ดินแดนภาคอีสานจึงถูกผนวกเข้าไปในฐานะส่วนหนึ่งของประเทศไทยอย่างแท้จริงตราตราบจนกระทั่งถึงปัจจุบัน^{๒๔}

^{๒๔} ดูรายละเอียดใน กรมศิลปากร, *พื้นที่อีสาน*, หน้า ๑๒๕ – ๑๓๗.

บทที่ ๓

หลักธรรมทางพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในวรรณกรรมพื้นบ้านอีสาน เรื่องพระยากันคาก

ในบทนี้ผู้วิจัยได้ศึกษาหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาที่เกี่ยวกับสภาวะธรรมและคุณธรรมที่ปรากฏในวรรณกรรมพื้นบ้านอีสาน เรื่อง พระยากันคาก หัวข้อธรรมที่เลือกศึกษาดังนี้

๓.๑ ประวัติความเป็นมาและความสำคัญของวรรณกรรมพื้นบ้านอีสานเรื่องพระยากันคาก

๓.๑.๑ ผู้แต่งวรรณกรรมพื้นบ้านอีสานเรื่องพระยากันคาก

วรรณกรรมพื้นบ้านเรื่องพระยากันคากที่จารไว้ในใบลานมีอยู่ตามวัดทั่วไป เช่น ฉบับที่เก็บไว้ที่วัดกลาง อ. กมลาไสย จ. กาฬสินธุ์, ฉบับที่เก็บไว้ที่วัดบ้านขามเรียง ต. ขามเรียง อ. กันทรวิชัย จ. มหาสารคาม, ฉบับที่เก็บไว้ที่วัดบ้านหนองแคน อ. ปทุมรัตน์ จ. ร้อยเอ็ด เป็นต้น ต้นฉบับเหล่านี้ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง ซึ่งเป็นลักษณะนิยมของวรรณกรรมพื้นบ้านอีสานฉบับที่ได้พิมพ์แล้ว เช่น ฉบับที่ปริวรรตโดยผ่าน วงษ์อ้วน ซึ่งท่านก็ได้รวบรวมจากฉบับใบลานตามที่ได้กล่าวมาแล้วนี้ ฉบับดังกล่าวนี้ปริวรรตเป็นร้อยกรอง จัดพิมพ์เผยแพร่โดย ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดมหาสารคาม วิทยาลัยครูมหาสารคาม ฉบับที่พิมพ์เป็นร้อยแก้ว เช่น นิทานพระยากันคาก ของ เตชวโร ภิกขุ (อินตา กวีวงศ์) พิมพ์เผยแพร่โดย หจก. โรงพิมพ์คลังนานาวิทยา เป็นต้น

๓.๑.๒ ลักษณะของวรรณกรรมพื้นบ้านอีสานเรื่องพระยากันคาก

วรรณกรรมพื้นบ้านอีสานเรื่องพระยากันคากตามทัศนะของธวัช ปุณโณทก จัดอยู่ในประเภทวรรณกรรมพระพุทธศาสนา เพราะมีคำสอนที่ให้ข้อคิดคติเตือนใจในการดำรงชีวิต แม้จะไม่ใช่นิทานชาดก แต่ผู้ประพันธ์ก็พยายามที่จะทำให้มีลักษณะของนิทานชาดก คือกล่าวถึงพระโพธิสัตว์จุติจากสวรรค์ลงมาเกิดยังโลกมนุษย์เป็นพระยากันคาก ดังบทประพันธ์ว่า

บัดนี้ จักกล่าวถึง โปธิสัตว์เจ้าบุญมีตนประเสริฐ ก่อนแล้ว
 พระก็เฝ้าอยู่ฟ้าสวรรค์พื้นพร้าวนาน มีหมู่สาวสวรรค์ฟ้าบริวารแสนหนึ่ง
 เจ้าก็สุขยิ่งล้นคำฮอนบ่มี เจ้าก็คิดอยากลงสืบสร้างสรรพสิ่งกองบุญ
 พระก็เสด็จลงมาสู่เมืองคนพี ยามเมื่อเสด็จแล้วเทวีเอกราช
 นางก็หลับซ้อยซ้อยมิรู้เมื่อคิง พระก็นิรมิตเนื้อตัวน้อยกว่าผม
 เมื่อนั้น โปธิสัตว์เจ้าตนบุญมีมาก ทาง ฮูดังเมื่อ หายใจเข้า
 แล้วจึงเสด็จเข้าท่องนาถเสด็จ เนาอยู่ท่องนางแก้วแม่ตน^๑
 ทำวักทำตบให้เป็น โสมคันคาก

ในตอนจบนิทานก็มีการประชุมนิทานเหมือนกับการประชุมชาดก เพื่อให้ทราบว่า
 ตัวละครในชาตินั้น ได้เกิดมาเป็นใครในสมัยพุทธกาล ดังบทประพันธ์ว่า

อันว่าราชาให้พญาหลวงเอกราชปางนั้น บัดนี้ก็หากแม่นพ่อพระเจ้าองค์ดำ
 โลกถือเจ้าเอย
 อันว่าเสด็จแล้วเทวีเอกราชปางนั้น หากแม่นแม่พระเจ้าองค์ดำโลกถือ
 อันว่านางงามแก้วอุดรละกุทีปปางนั้น บัดนี้ก็หากแม่นโยธราแห่งพระองค์จอมเจ้า
 อันว่าครุฑนาคเจ้าสองพญาฤทธิมากปางนั้น บัดนี้ก็หากแม่นโมคคัลลานสารีบุตรเจ้า
 องค์ดำสิ้นคน
 อันว่าราชาให้เวสสุวรรณมราชปางนั้น ก็หากแม่นพระอนนท์แนบนำพระองค์เจ้า
 อันว่าโยธาเจ้าเหลือหลายคันคากปางนั้น บัดนี้ก็หากแม่นบริษัทองค์ดำยอดคน^๒

๓.๑.๓ ความสำคัญของวรรณกรรมพื้นบ้านเรื่องพระยาคันคาก

นิทานพระยาคันคากเป็นบ่อเกิดแห่งประเพณีสำคัญของชาวอีสานคือประเพณีบุญ
 บั้งไฟ ซึ่งเป็นบุญประจำเดือน ๖ ตามหลักฮีด ๑๒ เพราะมีความเป็นมาเกี่ยวกับการที่พระยา
 คันคากพาบริวารขึ้นไปรบกับพระยาแถน เนื่องจากพระยาแถนทำให้ฝนแห้งแล้ง เมื่อพระยา
 แถนแพ้ จึงทำสัญญาอยู่กับพระยาคันคากว่า เมื่อถึงเดือน ๖ เป็นฤดูที่ต้องทำนา มนุษย์
 ทั้งหลายต้องให้สัญญาพระยาแถนปล่อยฝนลงมาโดยการจุดบั้งไฟ และเป็นประเพณีที่นิยม

^๑ ผ่าน วงษ์อ้วน, พญาคันคาก, (มหาสารคาม : ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดมหาสารคาม วิทยาลัยครู
 มหาสารคาม, ๒๕๒๕), หน้า ๕.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๐.

วรรณกรรมเรื่องพระยากันคากนิยมใช้เทศน์เพื่อขอฝน ดังที่ รัช ปลูก โณทก กล่าวว่า “การเทศน์เรื่องพระยากันคากนี้ชาวบ้านจัดเป็นพิธีใหญ่ และถือกันเป็นพิธีเช่นเดียวกับ “พระเวสส์” กล่าวคือเริ่มต้นจากการจัดสถานที่ และนิมนต์พระสวดคาถาปลาขอ (ปลาช่อน) วันละ ๑๐๘ จบ ๓ วัน (เดี๋ยวนี้ยื่นย่อลงตามความสะดวก) และนิมนต์พระที่มีชื่อเสียงมาเทศน์ ๒ ธรรมาสน์ เรื่องพระยากันคาก □

สรุปได้ว่า นิทานพื้นบ้านอีสานที่ได้รับความนิยม ตามบัญชีรายชื่อนิทานมีอยู่ทั้งหมด ๕๕ เรื่อง ซึ่งจำแนกออกเป็น ๕ ประเภท คือ

๑. นิทานบันทึกเหตุการณ์
๒. นิทานเล่าเรื่องสถานที่
๓. นิทานบันเทิง
๔. นิทานพุทธศาสนา
๕. นิทานคติธรรม

แม้จะมีถึง ๕ ประเภทตามที่กล่าวมานี้ก็ตาม แต่นิทานพื้นบ้านอีสานก็มักจะมีหลายลักษณะในเรื่องเดียวกัน เช่น แม้จะเป็นนิทานประเภทบันเทิง แต่ก็มีกรเล่าเรื่องสถานที่และแทรกคติธรรมไว้ด้วย เป็นต้น

ยุคของนิทาน จำแนกออกเป็น ๕ ยุค คือ ยุคแรกเริ่ม ยุคสังคมเมือง ยุครัฐ ยุคที่อยู่ใต้อิทธิพลของอาณาจักรภายนอก และยุคปัจจุบัน

เรื่องพระยากันคากเป็นนิทานประเภทบันเทิง ให้คติเกี่ยวกับหลักการปกครอง คือ พระยากันคากปกครองบ้านเมืองโดยทศพิธราชธรรม บ้านเมืองจึงมีความสุข ส่วนพระยาแฉนเป็นกษัตริย์ในสมัยของผู้อื่น ทนเห็นผู้อื่นได้ดีกว่าตนไม่ได้ จึงใช้อำนาจการปกครองที่มีอยู่นั้นกลั่นแกล้งผู้อื่น อย่างไรก็ตาม ธรรมะย่อมชนะอธรรม พระยากันคากจึงต่อต้านการปกครองที่ไม่ชอบธรรมนั้น โดยการพาคำลึงพลบริวารขึ้นไปรบกับพระยาแฉน จนสามารถทวงความยุติธรรมกลับคืนมาได้

^๓ รัช ปลูก โณทก, วรรณกรรมท้องถิ่น, หน้า ๒๑๓.

๓.๒ หลักธรรมเกี่ยวกับสภาวะธรรม

สภาวะธรรมหรือหลักธรรมชาติ ได้แก่ ธรรมที่เป็นตัวสภาวะ ไม่ใช่หลักสำหรับประพจน์โดยตรงเหมือนกับจริยธรรม แต่เป็นหลักที่ต้องใช้ปัญญาพิจารณาจนเกิดความเข้าใจได้ถูกต้อง เช่น หลักอริยสัจ ๔ หลักปฏิบัติสมุปปาท เป็นต้น ธรรมเหล่านี้เป็นภูมิแห่งวิปัสสนากรรมฐาน หลักสภาวะธรรมที่ปรากฏในเรื่องพระยาคันคากนั้น ดังนี้

๓.๒.๑ อริยสัจ ๔

อริยสัจ ๔ คือความจริงอันประเสริฐ หรือความจริงของพระอริยะ เป็นหลักธรรมหรือหลักสากลที่แก้ความทุกข์หรือแก้ปัญหาต่าง ๆ ได้ มี ๔ ประการ คือ

๑) **ทุกข์** สภาพที่ทนได้ยาก คือ การเกิด แก่ เจ็บ ตาย การพลัดพรากจากสิ่งที่ชอบใจ ประสพกับสิ่งที่ไม่นาชอบใจ ไม่ได้ในสิ่งที่ปรารถนา โดยย่อคืออุปาทานขันธ

๒) **ทุกข์สมุทัย** เหตุให้เกิดทุกข์ ได้แก่ ตัณหา ๓ คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา

๓) **ทุกข์นิโรธ** ความดับทุกข์ สลัด พ้นจากตัณหา ไม่มีอาลัยในตัณหา

๔) **ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา** ทางให้ถึงความดับทุกข์ คือ มรรคมืองค์ ๘^๔

หลักอริยสัจ ๔ คือหลักการแก้ปัญหาทุกอย่าง ที่ว่าเป็นหลักการแก้ปัญหาทุกอย่งนั้นหมายถึงเป็นรูปแบบและแนวทางแห่งการแก้ปัญหาทั้งหลาย สามารถประยุกต์ใช้ได้กับศาสตร์ทุกอย่าง เพราะเป็นความจริงของธรรมชาติ ไม่ใช่ศาสตร์ที่มนุษย์เป็นผู้สร้างขึ้นมา แต่เป็นความจริงที่พระพุทธเจ้าทรงค้นพบ ในเรื่องพระยาคันคาก หลังจากที่พระยาเถนได้ทำให้ฝนแล้งแล้ว สรรพสัตว์ทั้งหลายที่อาศัยอยู่ในโลกก็ได้รับความเดือดร้อนทิวหน้า พระยาคันคากในฐานะผู้ปกครองจึงต้องหาทางแก้ปัญหา เมื่อพระองค์กำหนดได้ว่าความแห้งแล้งนั้นเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ ถ้าจะแก้ความทุกข์ได้ก็ต้องแก้ปัญหานั้น ซึ่งก็หมายความว่าต้องแก้ปัญหาก็ทำให้เกิดความแห้งแล้ง ดังนั้น พระองค์จึงไปสอบถามพระยานาคคูถึงสาเหตุแห่งความแล้ง ดังวจนประพันธ์ว่า

^๔วิ. มห. (บาลี) ๔/๑๔/๑๔.

เฮาจักลงไปพื้นสมุทรหลวงเมืองนาคายพูน สูงห่างรุดพร้อมเทียมได้โกฏกือ^๕
เมื่อลงไปถึงเมืองบาดาลแล้วก็ถามพระยานาคว่า

ดูรานาโคเจ้าผู้ทรงฤทธิ์จับเพท	เฮาจักถามเหตุฟ้าฝนแล้งอย่าอำ
บัดนี้ บังเกิดแล้งทั่วที่ปชมพู แท้แล้ว	มันจักเป็นประการใดจึงมากมแล้ง
อันว่าฟ้าเทิงพูนเป็นวังสระใหญ่ จริงลือ	อันว่ากบ่อน้ำฝนนั้นสิ่งใด นั้นเด
คั้นว่าถึงฤดูแล้วฝนตั้งมาจินขาดเสียนั้น	ไผผู้ตกแต่งให้เป็นน้ำท่าฝนนั้นเด
ท่านจงไปวาจาบอกเฮาเดี่ยวนี ^๖	

เมื่อสอบถามดูก็ได้ทราบว่พระยาแถนเป็นผู้ทำให้แห้งแล้ง ถ้าจะให้หายแล้งได้
ต้องทำให้พระยาแถนซึ่งเป็นผู้ปกครองพวกนาคทั้งหลายยอมทำให้ฝนตกต้องฤดูกาลดังเดิม
ดังนั้น พระองค์จึงได้ยกกำลังพลไปปราบพระยาแถน ขึ้นตอนนี้จัดว่าเป็นมรรควิธีที่จะทำให้
แก้ปัญหาคความแห้งแล้งได้ เมื่อปราบได้แล้วก็สั่งให้พระยาแถนทำให้ฝนตกดังเดิม เพื่อให้โลก
มนุษย์กลับอุดมสมบูรณ์ดังเดิม ดังวจนประพันธ์ว่า

บัดนี้ เฮาจักสอนสั่งเจ้าทั้งหลายจำจ้อเอานอ	อย่าได้โลฮิตบ้านคลองเต่าแต่ประกรม
คั้นว่าถึงขอบฟ้าปีใหม่เดือนหกเมื่อใด	จงให้ฝนตกลงมาชูปีจริงแท้
คั้นว่าถึงเดือนเจ็ดนั้นให้ฝนฮาตินอ่อน	ท่านจงขยายปลุกข้าวนากว้างชูปี นั้นเทอญ
“ฮอดเดือนเก้าันแล้วประสงคได้แต่คำ	ถึงเดือนสิบ มาแล้วให้ฝนรินพื้นแผ่น
ตัสธานีข้าวกล้าเขียวอ้วนคั่งเทา นั้นแล้ว	ฮอดเดือนสิบเอ็ดมาแล้วเป็นฮวงตกลอก”
เม็ดข้าวท่อมหากพร้าวต้นท่อมดำตาล	จงให้ฮวงมันยาวค่าวาสามเง้น
ยามเมื่อข้าวแก่แล้วสุกแก่เต็มนาเมื่อใด	จงให้ข้าวหล่นขวันเมื่อเล่าฮูฮวง นั้นเทอญ ^๗

เมื่อพระยาแถนทำให้ฝนตกต้องตามฤดูกาล ความแห้งแล้งก็หายไป ความสงบสุขก็
กลับมีดังเดิม ซึ่งจัดว่าเป็นการเข้าถึงนิโรธคือดับปัญหาหรือแก้ปัญหาได้

^๕ ผ่าน วงษ์อ้วน, พญาคันคาก, (มหาสารคาม : ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดมหาสารคาม วิทยาลัยครู
มหาสารคาม, ๒๕๒๕), หน้า ๓๗.

^๖ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๘.

^๗ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๗

๓.๒.๒ ชั้นที่ ๕

ชั้น คือ กอรูปและนาม เป็นองค์ประกอบของสิ่งมีชีวิตที่มีใจครอง ยกเว้น อรูปพรหมและอัญญัตตว์ มี ๕ คือ

๑) รูป ร่างกาย ได้แก่ มหาภูตรูป อันประกอบด้วย ดิน น้ำ ไฟ ลม และ อุกาตารูป รูปที่อาศัยมหาภูตรูป เช่น ความแก่ เป็นต้น

๒) เวทนา การเสวยหรือรับรู้อารมณ์ มี ๓ คือ สุขเวทนา ทุกขเวทนา และอุเบกขาเวทนา

๓) สัญญา ความจำได้หมายรู้ เช่น รู้ว่าเป็นสีเขียว สีแดง เป็นต้น

๔) สังขาร สภาพที่ปรุงแต่งจิตใจ ซึ่งได้แก่ เจตสิกกรรมทั้งหลาย

๕) วิญญาณ การรู้แจ้งอารมณ์ เช่น จักขุวิญญาณ รู้แจ้งอารมณ์ทางตา เป็นต้น^๘

ตอนที่พระยาคันคากอยากแต่งงาน ก็ทูลให้พระราชบิดาว่าพระองค์ต้องการกุมารีที่มีความศิริโฉม ดังวจนประพันธ์ว่า

ลูกก็คิดอยากได้แก้วแก่นกุมารี ยังจักมีเมืองไคชาลือเขาช้อย
งามสุดเสียดสวรรคคแมนเทวโลก คือคั่งอัปสรหยาดช้อยปูนเพียงกิ่งเสมอ พ่อเอ๋ย

พระราชบิดาจึงตรัสเตือนสติให้รู้ประมาณในตนว่า

อันว่า โสมเสลาแก้วยังเป็นคันคาก โสมสุปท้าวยังเพียงไปคน ลูกเอ๋ย
อันนี้ อย่าได้กล่าวด้านเป็นยิ่งลือสะหาพอนา โสมบ่ถึงเค็งเลี้ยวบ่ลือเทียมช่อน
แนวโตสุปช่างฮ้ายเจียดคันคากสันใด สั่งไปจาเหนียงดาวเดือนไปลือเทียมช่อน^๙

รูปประณีตยอมทำให้เกิดความพอใจ ปรารถนาที่จะครอบครองเป็นเจ้าของ ด้วยอำนาจของกามตัณหา เหมือนดังที่พระยาคันคากต้องการที่จะได้กุมารีที่ทรงศิริโฉมมาเป็นคู่ครอง ส่วนรูปทราชม่อมไม่เป็นที่พอใจ และอาจถูกเยาะเย้ยเหยียดหยามได้ เมื่อนำมาเปรียบเทียบกับกันแล้ว ก็ยังเห็นความแตกต่างกัน ไม่เหมาะสมกัน สิ่งเหล่านี้เป็นธรรมดาของโลกียวิสัย ผู้มีสติเท่านั้นจึงจะมองเห็นความเป็นจริงในสภาวะธรรมนี้

^๘ อภ. วิ. (บาลี) ๓๕/๑๒/๑๔.

^๙ ผ่าน วงษ์อ้วน, พญาคันคาก, หน้า ๘.

^{๑๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐.

หลังจากที่พระยาคนคาคคีนสมบัติให้กับพระยาเถน และเตรียมตัวที่จะกลับลงไป
ยังโลกมนุษย์ มีการพรรณนาถึงความรู้สึกรักของทหารพระยาคนคาคกับสาวสวรรค์ว่า

จิตอยู่ที่ใจอยู่ที่ไปพูนแต่ฮ่างคิงนั้นแล้ว แต่นั้นเขาก็แซว ๆ ให้สองไกลนับมือห่างเสียแล้ว
อันว่าน้องและอ้ายมือได้ลู่บทรวง ค่อยอยู่ดีเยอสาวสวรรค์สร้อยเสนาหาทิพสุปเสียมเอย
พี่หากหวอดคั่นค้อมน้องขาดทรวงพี่แล้ว ค่อยไปดีเยอออดหลอดเนื้อเจ้ายอชมพูอิเสียมเอย^{๑๑}
...หญิงนั้นคิงอ่อนฮ้วนปานฝ้ายคิดผง เจ็บที่รักบ่ทันอิมฮ้อนเจียรจากไกลอกอวนนั้น
ว่าจักคีนไปชมก็เล่าการไกลน้ำ เจ็บใจแท้เวรกรรมสุดที่อ้าวน้องเอย
คิดนึ่งถึงน้องกรรมสร้างให้เกิดไกล ลางจักมรณาเมี้ยนเวรังให้ปลัดพราก
อ้ายจักตายคอบน้องไลหน้าพรากพลอย เหลือที่ชินอกแท้สุดที่เทียวทางฮ่วม^{๑๒}

ปลุกชนเมื่อได้เกิดความยินดีในรสแห่งกามคือได้สัมผัสเซซชมกับรูปที่งาม ก็เกิด
ความอาลัยในกามคุณนั้น เมื่อต้องปลัดพรากจากสิ่งที่รักที่พอใจ จึงประสบกับความทุกข์ดังที่
ได้กล่าวมาแล้วนี้ และมีการรำพันว่าเป็นเพราะเวรกรรมที่ได้ทำไว้แต่ปางก่อน ซึ่งอาจเป็นไปได้
ได้ตามหลักกรรมนิยาม หรือไม่ใช่เรื่องของกรรมในอดีต แต่เป็นเรื่องของจิตนิยามในปัจจุบัน
ก็ได้

๓.๒.๓ ไตรลักษณ์

ไตรลักษณ์ คือ ลักษณะ ๓ ประการของสังขารทั้งหลาย เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า
สามัญญลักษณะ คือความเสมอเหมือนกันของสังขารทั้งหลาย ลักษณะ ๓ ประการ คือ

๑. อนิจจัง ความไม่เที่ยงแท้แน่นอน
๒. ทุกขัง ความเป็นทุกข์
๓. อนัตตา ความเป็นสิ่งไม่ใช่ตัวตน^{๑๓}

ในอนัตตลักษณะสูตร พระพุทธเจ้าได้ตรัสถึงความที่ขันธ ๕ เป็นสิ่งที่เที่ยงแท้
แน่นอน เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา เพื่อให้ปัญจวัคคีย์ได้รู้ถึงสภาพความเป็นจริงของรูปนาม
จะได้ไม่เกิดความยึดมั่นถือมั่น อันเป็นเหตุให้เกิดความทุกข์ และปัญจวัคคีย์ก็ได้เข้าใจถึง
ธรรมชาติของรูปนามอย่างถ่องแท้ จนสามารถละทุกข์ได้ในที่สุด

^{๑๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๑.

^{๑๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๑.

^{๑๓} วิ. มหา. (บาลี) ๔/๒๑/๑๘., ส. สฟา. (บาลี) ๑๘/๑/๑.

ตอนที่พระยาแถนริษยาสมบัติของพระยาคันคากแล้วทำให้โลกมนุษย์เกิดความ
แห้งแล้ง มีการพรรณนาถึงความแห้งแล้ง ดังนี้

แถนก็คิดเคียดแค้นถัน โบกธรณี	บ่ให้น้ำโคลอยคิดหางพุมเล่น
เลยเล่าเงินเสียเสียงนัททิลวงเงินขาด	ฝนบ่ตกหยาดข้อยอำพันแผ่นดิน เจ้าเอย
เลยเล่าบังเกิดแล้งในทวีปชมพู	ถึงเจ็ดปีเจ็ดเดือนฝนบ่ลงอำพัน
พืชในชมพูกว้างตายไปแห้งเหี่ยว	ทั้งกล้วยอ้อยตายเสียงบ่เหลือ
แม้ว่านัททิน้ำสมุทรหลวงเงินขาด ไปแล้ว	ฝูงหมู่ม้วนน้ำน้อยเงินแห้งใจผอง ^{๔๔}

สังขารที่ไม่มีใจครองคือธรรมชาติก็มีความไม่เที่ยงเช่นเดียวกันกับสังขารที่มีใจ
ครอง คือพืชพันธุ์ที่เคยเขียวขจี เมื่อขาดน้ำก็แห้งตาย นัททิน้ำที่เคยมีน้ำขังเต็มเปี่ยม เมื่อเกิดความ
แห้งแล้ง น้ำก็ขาดเงิน เป็นเหตุให้สิ่งมีชีวิตทั้งหลายเกิดความเดือดร้อน แสดงให้เห็นถึงความ
ไม่เที่ยงแท้ของสรรพสิ่ง

หลังจากที่พระยาคันคากรบชนะพระยาแถนได้แล้ว ก็พาบริวารทั้งหลายเข้าไปยัง
เมืองแถน ยึดเมืองแถนไว้ในครอบครอง ดังวัจนประพันธ์ว่า

เมื่อนั้น สิทธิเดชให้พญาหลวงคันคาก	พระก็ไหลหมู่ม้วนคนเข้าสู่เมือง
พระก็ยังไปห้อง โสงแถนหลังใหญ่	พระก็ไหลหมู่ม้วนเสียงฮ้านแทบเกษ
พระก็ลีลาขึ้น โสงแถนหลังใหญ่	ขึ้นแทนแก้วแถนพูนแทนคำ ^{๔๕}

อำนาจจึงเป็นดังสมบัติผลัดกันชม เมื่อมีอำนาจก็สามารถที่จะสั่งการหรือนรมิตร
อะไรก็ได้ แต่เมื่อสิ้นวาสนา แม้แต่การอยู่อาศัยในที่ที่ตนเคยอยู่ก็ยังลำบาก

ในเวลาที่บ้านเมืองไร้กฎเกณฑ์ ผู้ที่มีอำนาจ มีกำลังเหนือกว่า หรือผู้ชนะ ย่อม
สามารถที่จะทำอะไรตามชอบใจได้ บริวารพระยาแถนก็เหมือนกัน ต่างก็ได้เชยชมกับสาว
สวรรค์ผู้งดงามโดยถ้วนหน้า ดังวัจนประพันธ์ว่า

เมื่อนั้น สัว ๆ พร้อมฝูงหมู่ม้วนโยธา	เขาก็ยู่ทางเทอาของแถนอเนกนงมีใช้
เดียรดาษล้นสาวถ้าวเมืองแถน	โสมสิงามดั่งสาวสวรรค์ฟ้า
ยูทางชมหลายชู้นางงามแถมยิ่งจริงแล้ว	กึ่งอ่อนฮ้วนปานฝ้ายคิดผง
หลังคูยาบ ๆ แส้เขาแบ่งปันนางและเขอ	ยูทางชมสาวแถนฮูปงามปานเต็ม
लगคนได้เมียสองสามสี่ก็มี	บางผ่องได้เมียห้าจูบชม ^{๔๖}

^{๔๔} ผ่าน วงษ์ฮ้วน, พญาคันคาก, หน้า ๓๕.

^{๔๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๐.

^{๔๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑.

สาวสวรรค์เป็นผู้สูงศักดิ์กว่ามนุษย์ คู่ควรกับการได้เป็นบาทจาริกของแณเท่านั้น แต่เมื่อฝ่ายแณรบแพ้ จำต้องยอมรับกับสิ่งที่ตนไม่ปรารถนาคือการได้เป็นเมียของมนุษย์ผู้เป็นบริวารแณ ซึ่งเป็นความไม่แน่นอนของชีวิต มีสูงก็ย่อมมีต่ำคู่กันเสมอไป สิ่งที่เป็นวิสัยของโลกเจริญได้ก็เสื่อมได้เช่นเดียวกัน

ขณะที่พระยาคันคากกำลังพาบริวารกลับลงไปยังโลกมนุษย์ มนุษย์ผู้ที่ได้สาวสวรรค์เป็นเมียก็เกิดความอาลัยอาวรณ์กับการที่ต้องพลัดพรากนั้น จึงกล่าวว่า

โอนอ ทูทซ์ที่ทวงหลายแค้นขังในอกซิแตกตายแล้ว สังมาเหลือใจแท้สามเสนห้ไกลห่าง
 อ้ายสังพลัดพรากน้องนอนแล้งเมื่อแลงพีเด เวรใดอ้ายมาไกลจำจากเสียนี้^{๑๖}

การได้อยู่อาศัยร่วมกัน ทำให้เกิดความเห็นอกเห็นใจกัน ทำให้เปลี่ยความเกลียดเป็นความรักก็ได้ เมื่อจะต้องพลัดพรากจากสิ่งที่ตนรักด้วยอำนาจของความไม่เที่ยงแท้แน่นอนของสรรพสิ่ง จึงก่อให้เกิดเป็นความทุกข์แก่ทั้งสองฝ่าย

พระยาแณนั้นเป็นผู้ยิ่งใหญ่ปกครองมนุษย์โลกและเทวโลก แต่หลังจากที่พระยาคันคากได้เป็นใหญ่ คนทั้งหลายก็หันมาเคารพนับถือพระยาคันคาก ทำให้พระยาแณนั้นทำใจไม่ได้ไม่ได้กับการที่ต้องสูญเสียอำนาจที่มีอยู่นั้นไป นั่นเป็นเพราะพระยาแณหลงยึดมั่นในสิ่งที่ตนเองก็ไม่สามารถบังคับให้เป็นไปตามที่ต้องการได้ ไม่ได้เข้าใจความเป็นจริงว่าสังขารคืออำนาจนี้มีลักษณะเป็นอย่างไร จึงทำให้เกิดความทุกข์ใจ เมื่อพยายามช่วงชิงอำนาจนั้นคืน โดยการทำลายศัตรู ผลที่ได้คือความปราชัยและความทุกข์ใจ เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นทั้งหมดนี้เป็นเพราะพระยาแณไม่เข้าใจกฎแห่งไตรลักษณ์ ถ้าเข้าใจได้ถูกต้องและทำใจได้กับการสูญเสียที่เกิดขึ้นนั้น การสูญเสียชีวิตของแณทั้งหลาย และบริวารของพระยาคันคากก็ดี ความทุกข์ทรมานใจของพระยาแณก็ดี ความเดือดร้อนอันเกิดจากความแห้งแล้งบนโลกมนุษย์ก็ดี ก็คงไม่เกิดขึ้น

^{๑๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๕.

๓.๒.๔ หลักกรรมนิยาม

กฎแห่งธรรมชาติ เรียกว่า “นิยาม” มี ๕ ประการ คือ

- ๑) พีชนิยาม กฎเกณฑ์เกี่ยวกับพืช หรือกระบวนการดำรงชีวิตอยู่ของพืช
- ๒) อุตุนิยาม กฎเกณฑ์เกี่ยวกับฤดู หรือกระบวนการทำงานของฤดู
- ๓) กรรมนิยาม กฎเกณฑ์เกี่ยวกับกรรม หรือกระบวนการทำงานของกรรมคือ

การให้ผล

๔) จิตนิยาม กฎเกณฑ์เกี่ยวกับจิต หรือกระบวนการทำงานของจิตคือการรับรู้อารมณ์ ผลคือเกิดความยินดี ยินร้าย หรือไม่มีความยินดียินร้าย เมื่อกายแตกดับไป และยังไม่สิ้นกิเลส จิตก็จะเก็บวิบากไว้ เกิดปฏิสนธิจิตในภพใหม่ต่อไป

๕) ธรรมนิยาม กฎเกณฑ์ของธรรมทั้งหลาย เช่น เกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป เป็นต้น หมายเอานิยาม ๔ ข้างต้นด้วย

ในที่นี้จะได้กล่าวเฉพาะกรรมนิยาม กรรมในทางพระพุทธศาสนา มี ๒ อย่าง คือ กุศลกรรม และอกุศลกรรม อีกนัยหนึ่งมี ๔ อย่าง คือ

- ๑) กัณหกรรม กัณหวิบาก กรรมดำ มีวิบากดำ
- ๒) สุขกกรรม สุขกวิบาก กรรมขาว มีวิบากขาว
- ๓) กัณหสุขกกรรม กัณหสุขกวิบาก กรรมดำและขาว มีวิบากดำและขาว
- ๔) อักัณหสุขกกรรม อักัณหสุขกวิบาก กรรมไม่ดำไม่ขาว มีวิบากไม่ดำ ไม่ขาว^{๑๘}

กรรมดำ มีวิบากดำ คืออกุศลกรรม และผลแห่งอกุศลกรรมทั้งหลาย กรรมขาว มีวิบากขาว คือกุศลกรรม และผลแห่งกุศลกรรมทั้งหลาย กรรมดำและขาว มีวิบากดำและขาว ได้แก่ อกุศลกรรมและกุศลกรรม และผลแห่งกรรมทั้งสองนั้น คือบุคคลทำกรรมทั้ง ๒ ประเภท ส่วนกรรมไม่ดำไม่ขาว มีวิบากไม่ดำ ไม่ขาว ได้แก่ เจตนาเพื่อละกรรมดำและกรรมขาว

กฎหรือธรรมชาติของกรรมคือเมื่อคนมีกิเลสก็จะทำกรรม และกรรมที่ทำนั้นก็จะมีผลแก่ผู้กระทำ ยกเว้นกรรมนั้นเป็นอโหสิกรรม (ตามนัยพระอรธกถาจารย์) คือกรรมนั้นเป็นกรรมเล็กน้อย และผู้ที่ถูกกระทำก็มีจิตให้อภัย ไม่คิดจองเวรต่อกัน

^{๑๘} ม. ม. (บาลี) ๑๓/๘๑/๕๗.

ด้วยผลแห่งกรรมดีหรือบุญบารมีของพระยาคันคาก ทำให้สัตว์ที่เป็นศัตรูกันคือ
ครุฑกับพระยานาคกลับมีใจเป็นเมตตาต่อกัน ดังวัจนประพันธ์ว่า

แต่นั้น พร้อมพญาครุฑพร้อมพญานาคทั้งหลาย ดีแก่สองพญาฮักต่อกันปางนั้น
ก็เพื่อบุญบาปทำวสมภารปางก่อน จริงแล้ว สัตว์อยู่ได้ลุ่มฟ้าบ่ทำฮ้ายแก่กัน แพ้ตาย^{๑๙}

ตอนที่พระธาดาเกิดความริษยาสมบัติของพระยาคันคาก จึงบันดาลโทสะด้วยการ
ทำให้โลกแห้งแล้ง เพื่อเป็นการลงโทษมนุษย์ทั้งหลายที่ไม่รักดีต่อตนเองเหมือนในอดีต ดัง
คำประพันธ์ว่า

แดนก็คิดเคียดแค้นถัน โบกธรณี บ่ให้น้ำโคลอยคิดหางพุมเล่น
เลยเล่าเงินเสี้ยเสี้ยงันที่หลวงเงินขาด ฝนบ่ตกหยาดฮ้อยฮ้ำพื้นแผ่นดิน เจ้าเอย^{๒๐}

การทำให้ผู้อื่นเดือดร้อนจึงเป็นอกุศลกรรมของพระธาดา ซึ่งจะส่งผลให้ตนต้อง
ถูกพระยาคันคากยกทัพขึ้นไปปราบ ทวงความยุติธรรมแก่โลกมนุษย์ และเมื่อพ่ายแพ้ต่อพระ
ยาคันคาก จึงถูกพันธนาการ ลั่นอิสรภาพและความเป็นใหญ่ ดังวัจนประพันธ์ว่า

บัดนี้จักกล่าวภูมิเจ้าพญาคันคาก พระก็มีโชคได้แดนฟ้าพระยอดเมือง
พระก็เดินขาเกี่ยวพันระนั่งบัวงบาศ ต้มฮ้อยเส้นฮิงมันใส่เขน
แล้วเล่าเดินไปพร้อมฝูงหมูโยธาหาญ ให้เขานำแดนเมืองฮอดเมืองมันพูน^{๒๑}

ความประมาทในยศและอำนาจทำให้พระธาดาเกิดความเมาในอำนาจ ใช้อำนาจ
ไปในทางที่ไม่ถูกต้องจึงงาม จึงถูกพระยาคันคากปราบให้สำนึกในกรรมที่ตนได้กระทำนั้น
และพระยาคันคากยังได้สอนถึงผลแห่งกรรมชั่วว่า

เห็นว่าตนจบแพทด้วยอาคมแข็งขนาด ตั้งว่าจิงจากเง้นฟันฆ่าไขว่จิง
ยามเมื่อโตตายแล้วไปสู่อเวจี มีแต่จมลงไปเวทนามีมั่ว
เป็นแต่เวรหลังฮ้ายปาปึงกระทำบาป จิงได้เจ็บเสบฮ้อนในหม้อหมิ่นมีเจ้าเอย
ชาติที่คนชายนี๋ล่างมีอาคมจบแพท จริงแล้ว แม้นว่าฮ้อยิ่งล้นจำไว้ก็จิงดี เจ้าเอย
อันนี้คลองธรรมแท้พญาธาดาให้จำจื่อ เอาเทอญ อย่าได้บึงเบียดไพร่ฮ้อยคนฮ้อยหมเหง^{๒๒}

^{๑๙} ผ่าน วงษ์อ้วน, พญาคันคาก, หน้า ๓๒.

^{๒๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๕.

^{๒๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๕.

^{๒๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๕.

พระยาแณผู้ประมาทแม้จะมีชีวิตอยู่ก็เหมือนกับตายแล้ว เพราะได้ตายไปจากคุณงามความดี เหม็นด้วยชื่อเสียงไม่ดีของตน แม้จะยังไม่จุติไปรับผลกรรมในภพอื่น แต่ก็ได้รับผลกรรมในชาตินี้คือการประสบกับความปราชัยในการรบ ซึ่งเป็นการได้ประสบกับความสูญเสียอันยิ่งใหญ่ ทำให้ต้องทุกข์ทรมานใจ

หลังจากที่กลับลงไปยังโลกมนุษย์แล้ว พระยาคันคากก็สอนคนทั้งหลายให้ตั้งมั่นในความไม่มัวประมาทด้วยการทำความดีว่า

ตั้งหากมีเที่ยงแท้เห็นแจ้งแจบก็ใจ เฮาแล้ว	เฮาควรทำกอบบุญชุกนอย่าคร้าน
เฮาควรจำศีลสร้างภาวนาทานยอด จริงเทอญ	อย่าได้คิดโหดฮ้ายใจกล้าบปหนาเจ้าเอย
อย่าได้ตระหนี่ไว้เงินคำแก้วแก่น จริงดาบ	ฮู้ท่ฮานทวดให้บุญค้ำเมื่อตาย เจ้าเอย
ยามเมื่อลดดาบไว้เมื่อเกิดเมืองสวรรค์ที่พุ้น	เป็นดังตาเฮาเห็นที่เมืองแณพุ้น ^{๒๓}

พระยาคันคากเป็นผู้สว่างมา สว่างไป ไม่ประมาทในการดำรงชีวิต หมั่นตั้งสมแต่กรรมดี เมื่อละสังขารแล้วจึงได้ไปเกิดในแดนสวรรค์ เป็นการได้รับผลแห่งกรรมดีที่ได้ทำไว้ ดังวัจนประพันธ์ว่า

ศีลห้าเจ้าจำไว้ช้วนแท้แล้ว	ยามเมื่อถึงเขตเจ้าอายุสอดแสนปี
สองผิวเมี่ยงก็จึ่งตายเพรียงพร้อม	เมื่อนั้น เทโวไต่อินตาเห็นเหตุ
อินทร์ก็เอารดแก้วลงต้อนฮับเอาแท้แล้ว	ยาบ ๆ พร้อมฝูงหมู่เทวบุตร ^{๒๔}

วิบากกรรมเป็นผู้ตัดสินที่เที่ยงธรรมที่สุด ไม่มีเอนเอียงด้วยอำนาจอคติ คือคิดเป็นผิด ถูกเป็นถูก กรณีของพระยาแณและพระยาคันคากเป็นตัวอย่างที่ดีของการดำเนินชีวิต เพราะทำให้รู้ว่ากรรมชั่วเป็นสิ่งที่ไม่ควรกระทำเป็นอย่างยิ่ง ส่วนกรรมดีเป็นสิ่งที่ควรกระทำให้มาก เพราะจะทำให้ได้รับความสุขทั้งในปัจจุบันและสัมปรายภพ

^{๒๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๕.

^{๒๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๕.

๓.๓ หลักธรรมเกี่ยวกับคุณธรรม

๓.๓.๑ ความกตัญญู

ความกตัญญู คือการรู้คุณของผู้อื่นที่ได้กระทำไว้กับตน เช่น รู้คุณของบิดามารดา ครู อาจารย์ เป็นต้น พระพุทธศาสนาจำแนกบุคคลที่หาได้ยากไว้ ๒ จำพวก คือ

๑) บุพพการี ผู้ได้ทำอุปการะไว้ก่อน

๒) กตัญญูกตเวที ผู้รู้อุปการะและได้ทำตอบแทน

พระยาคันคากเป็นผู้มีความกตัญญูกตเวที เชื่อฟังคำสั่งสอนของพระราชบิดาและพระราชมารดา จึงมีความเจริญในยศและการงาน ตอนที่พระยาคันคากต้องการอภิเษกสมรส พระราชบิดาได้ทรงยับยั้งไว้ก่อน เพราะเห็นว่ายังไม่ถึงเวลาอันสมควร ความว่า

ให้เจ้าอดสาเขื่อนกินเกลือต่างลาบไปท่อน อดสาจำแจ้วค้ำน ๆ ซามพ้อป่นปลา ลูกเอย ให้เจ้ากลืนกินง้วนขมฮิ้นไปก่อน บุญเฮามีชื้อยพ้อน้ำอ้อยคำข้าวให้ต่งเอานั้นเนอ^{๒๕}

พระยาคันคากก็ทรงเชื่อพระราชบิดา จนในที่สุดพระองค์ก็ได้เสวยบุญที่ได้ทำไว้ในอดีตชาติคือได้นางแก้วเป็นพระชายา เพราะความเชื่อฟังพระราชบิดา พระองค์จึงทรงได้ในสิ่งที่ประเสริฐกว่า

ตอนที่ปราสาททิพย์ปรากฏแก่พระยาคันคาก พระยาคันคากก็ไม่ทรงลืมพระคุณของบุพพการี จึงได้นำพาพระราชบิดาและพระราชมารดาเสด็จขึ้นชมปราสาท ดังวัจนประพันธ์ว่า

เมื่อนั้น ศรีเสลิวแก้วกุมารคันคาก	เจ้าก็ลุกอย่างย้ายมาต้อนพ้อตน
ศรีเสลิวแก้วนางงามละกุทวิปก็ดี	นางก็มาพำพร้อมนำท้าวอย่างหลัง
สองแก่นแก้วทูลราชเล็งโง	ขอเชิญจอมหัวสู่สถานปรารค์แก้ว
ท้าวก็จูงแขนให้ปิดดาตนพ้อ	ขึ้นแท่นแก้วเพริยงพร้อมพำกัน ^{๒๖}

เมื่อได้ทอดพระเนตรเห็นปราสาททิพย์ที่เกิดแก่พระราชโอรส ทั้งสองพระองค์ก็ทรงชื่นชมยินดีในสมบัติของพระยาคันคาก ทรงรู้ว่าพระยาคันคากเป็นผู้มีบุญญาธิการมาก และทรงมั่นพระทัยว่าจะสามารถปกครองบ้านเมืองต่อจากพระองค์ได้ ต่อมาจึงได้มอบพระราชสมบัติให้พระยาคันคากปกครองบ้านเมือง จึงกล่าวได้ว่าความสำเร็จของพระยาคันคากเกิดจากความกตัญญูของพระองค์

^{๒๕} ผ่าน วงษ์ฮ้วน, พญาคันคาก, หน้า ๑๑.

^{๒๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕.

ตอนที่พระองค์จะขึ้นไปพบกับพระยาเถน ก็ทรงได้ไปเสด็จพระราชบิดาและพระราชมารดา เพื่อแสดงความรักความเคารพที่มีต่อพระราชบิดาและพระราชมารดา และเพื่อเป็นกำลังใจให้มีมานะต่อสู้กับอุปสรรคที่ยิ่งใหญ่ได้ ดังวัจนประพันธ์ว่า

เมื่อนั้น ภูมิเจ้าเมื่อ โองทูลพ่อ ท้าวก็แปะแผ่นพื้นดินเจ้าใส่หัว
บัดนี้ ข้าจักลาบาทเจ้าจอมราชเล็ง โง่ก่อนแล้ว จอมหัวทงเมืองหลวงอยู่ยืนอย่าเฒ่า
ข้าก็เหลือใจแท้พญาเถนบังเบียดปางนี้ เคียดที่ฝนบ่ตกหยาดย้อยอำพันแผ่นดิน พระเอย
...ท้าวก็วันทาไหว้มารดาตนแม่ แปะแผ่นพื้นดินเจ้าใส่หัว
แม่อีกยัง ๆ นำดาหลังรินไหล บาคานเลยเกล้าลางห้อง^{๒๑}

ความดีที่พระยากันคากได้ทรงบำเพ็ญมาที่ปกปักรักษาพระองค์ให้มีชัยชนะต่อพระยาเถน และเมื่อเสด็จกลับมายังโลกมนุษย์ พระองค์ก็ไม่ทรงลืมพระคุณของพระราชบิดาและพระราชมารดา จึงได้เสด็จไปหาพระองค์ทั้งสองและตรัสว่า

ซ้อยก็คิดถึงเจ้ามารดาพ่อแม่ บุญสองแจ่มเจ้าซุกคำก็จึ่งยังพระเอย^{๒๒}
ชัยชนะที่ได้รับมานั้น พระยาเถนทรงยกความดีงามและความสำเร็จทั้งหมดให้กับ
พระราชบิดาและพระราชมารดา คือทรงเห็นว่าเกิดจากบุญของทั้งสองพระองค์

๓.๓.๒ ความเมตตา

พรหมวิหารธรรม คือ ธรรมเครื่องอยู่อันประเสริฐ หรือข้อปฏิบัติอันประเสริฐ มี ๔ อย่าง คือ

๑. เมตตา ความรัก, ความห่วงใยต่อผู้อื่น
๒. กรุณา ความสงสาร, สะเทือนใจในเวลา que เห็นคนอื่นได้รับความทุกข์
๓. มุทิตา ความพลอยยินดีต่อความสำเร็จของผู้อื่น
๔. อุเบกขา ความวางใจเป็นกลางในสัตว์ทั้งหลาย^{๒๓}

^{๒๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๑.

^{๒๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๒.

^{๒๓} ดูรายละเอียดใน พระพุทธโฆสเถระ เรียบเรียง, สมเด็จพระพุทธาจารย์ อัจ จาตภมมาเถระ) และคณะ แปล, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, พิมพ์ครั้งที่ ๔ (กรุงเทพมหานคร : บริษัท ประชารัฐกิจภัณฑ์ จำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๕๕๕ – ๕๕๖.

ความเมตตาทำให้คนมีความเห็นใจกัน รู้จักช่วยเหลือกัน และให้อภัยกัน ดังนั้นเมตตาจึงเป็นธรรมค้ำจุน โลกให้คนทั้งหลายอยู่ร่วมกันอย่างมีความสุข

หลังจากที่พระยาคันคากรบชนะพระยาเถน ได้แล้ว ด้วยความที่เป็นผู้มีพระทัยประกอบด้วยเมตตา พระองค์จึงไม่ทรงฆ่าพระยาเถน แต่กลับปล่อยพระยาเถนให้เป็นอิสระภาพดั้งเดิม ดังวัจนประพันธ์ว่า

เมื่อนั้น พระจึงเต็นนาคให้แก้ปล่อยพญาเถน แต่นั้นนาโคเลยปล่อยเถนวางไว้^{๓๐}
และตอนที่พระยาคันคากพร้อมบริวารจะกลับลงไปยัง โลกมนุษย์ ด้วยความที่เป็นผู้มีพระทัยประกอบด้วยกรุณา พระองค์ก็ทรงสั่งไม่ให้นำสาวสวรรค์กลับลงไปด้วย เพราะทรงเห็นว่าจะทำให้เขาพลัดพรากกัน

อันว่าสาวถ่าน้อยหนแห่งเมืองเถน เอลงไปเมืองคนบิขินตายแท้
อันหนึ่งเขาจักพลัดพรากเชื้อพ่อแม่มารดา เขาจักทงคำทุกข์เวทนาเวรต้อง^{๓๑}

ความเมตตาจึงทำให้คนเรามีจิตใจเป็นธรรม ไม่ฉกฉวยโอกาส เอรัดเอาเปรียบผู้อื่น อันจะเป็นเหตุให้ผู้อื่น ได้รับความเดือดร้อน การที่พระยาเถนยอมรับนับถือพระยาคันคาก คือ ได้มีการทำพิธีบายศรีสู่ขวัญให้พระยาคันคากบนเมืองสวรรค์หลังจากที่สิ้นสุดสงคราม ก็เพราะความมีพระทัยประกอบด้วยเมตตาของพระยาคันคากนี่เอง

๓.๓.๓ ความสามัคคี

ความสามัคคีเป็นพลังสร้างสรรค์สิ่งต่าง ๆ และบ่อเกิดแห่งความสำเร็จ เพราะความสามัคคีเป็นการทำงานด้วยความร่วมมือร่วมใจกันของคนหลายคน ความคิดและความสามารถของคนหลายคนจะทำให้มองเห็นปัญหาและทางแห่งความสำเร็จที่หลากหลาย ดังนั้น ความสามัคคีจึงเป็นสิ่งที่คนในสังคมพึงปรารถนา พระพุทธพจน์เกี่ยวกับความสามัคคี เช่น เพราะมีความสามัคคี ลิจฉวีจึงมีแต่ความเจริญ ไม่มีความเสื่อม^{๓๒}

ตอนที่พระยาคันคากจะขึ้นไปรบกับพระยาเถน ทั้งมนุษย์และสัตว์ทั้งหลายต่างมีน้ำใจเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน พร้อมกันยกทัพขึ้นไปสวรรค์ ดังวัจนประพันธ์ว่า

^{๓๐} ผ่าน วงษ์อ้วน, พญาคันคาก, หน้า ๑๒.

^{๓๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘.

^{๓๒} อภ. สตุตถ. (บาลี) ๒๓/๒๑/๑๔.

อันที่ทม ๆ ชื่อนำหลังเค็งครั้นมานั้น ฝูงหมู่เสื่อโคร่งเขี้ยวจ้งไฮฮ้ายหมู่หมี เจ้าเอย
 ยน ๆ เนพญาเหนงหางก่านก็มา ฝูงหมู่เต้นไต้ไม้คณาเนื้อค่างลิงเจ้าเอย
 อันว่ามัวมีดกลุ่มสุดหลังคือกบเขียด เขาก็มัวมีดกลุ่มเป็นก้อนห่อภู แท้แล้ว^{๓๓}
 ...อันที่ทม ๆ พื้นบินบนเผิงต่อ ก็มา เขาก็มัวมีดกลุ่มคุงฟ้ามีดมัว
 ฝูงหมู่บินสอดแแล้วคณาอดหัวหิน เขาก็ทม ๆ บินมีดมัวมีแจ็ง
 อันที่บินสูงพื้นเทิงหัวมัวมีด ฝูงหมู่เฮ็งกาเค้าโกฎคือ เจ้าเอย
 หลิงคูเนกสั้นเหลือท่งพลาญเพียง พุ่นเยอ คือดั่งมณฑลคับแผ่นดินดาว่า^{๓๔}

สรรพสัตว์เหล่านี้ไม่ได้ถูกบังคับให้ไปรบ แต่เพราะทั้งหมดได้รับความเดือดร้อน
 อันเกิดจากการกระทำของพระยาแณ ทั้งหมดจึงพร้อมใจกัน ไปทำศึก เพื่อปราบพระยาแณ
 เมื่อพระยาคันคากพาคำลึงพลมากมายมหาศาลไปรบกับพระยาแณ พระยาแณก็ไม่สามารถ
 ที่จะต้านทานกำลังพลของพระยาคันคากได้ ต้องประสบกับความปราชัยในที่สุด และต้องทำ
 ตามคำของฝ่ายพระยาคันคาก คือทำให้ฝนตกตามเดิม ถ้าหากผิดสัญญาเมื่อใด มนุษย์จะทวง
 สัญญานั้นด้วยการจุดบั้งไฟเตือน ถ้าฟังเพียงแต่พระยาคันคากเองแม้จะทรงเดชานุภาพมาก
 เพียงใดก็ตาม ก็เป็นการยากที่จะเอาชนะพระยาแณได้ เพราะพระยาแณก็มีฤทธิ์มาก
 เหมือนกัน แต่ที่สามารถเอาชนะได้ก็ด้วยความสมัครสมานสามัคคีของสรรพสัตว์ทั้งหลาย
 นั่นเอง เพราะเวลารบกับพระยาแณ กำลังพลทุกส่วนมีส่วนร่วมด้วยกันหมด เช่น แตนและ
 ต่อและผึ้งก็ต่อยดาซ้างและม้าของฝ่ายพระยาแณ เสือก็กัดซ้างและม้า เมื่อฝ่ายพระยาแณยิง
 ธนูไฟทำลาย พระยานาคก็พ่นน้ำมอดไฟนั้น เป็นต้น จึงกล่าวได้ว่าชัยชนะของฝ่ายพระยาคัน
 คากในครั้งนี้เกิดมิได้ก็ด้วยความสามัคคีของทุก ๆ ฝ่ายนั่นเอง

๓.๓.๔ ความสันโดษ

ความสันโดษ คือความยินดีในสิ่งที่ตนมีอยู่ ไม่โลภมากในสิ่งที่เกินความจำเป็น
 หรือในสิ่งที่ได้มาโดยไม่ชอบธรรม ผลดีของความสันโดษคือทำให้คนเรารู้จักอดทนอดกลั้น
 ความยากลำบากได้ ไม่มีความมักมาก ทะเยอทะยานในสิ่งที่ไม่จำเป็น เช่น พระสงฆ์มีความ
 มักน้อยในปัจจัย ๔ เป็นต้น ความมักน้อยของพระยาคันคากนั้นปรากฏตอนที่พระองค์ไม่
 ละโมบในสมบัติของพระยาแณ ดังวัจนประพันธ์ว่า

^{๓๓} ผ่าน วงษ์อ้วน, พญาคันคาก, หน้า ๔๓.

^{๓๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๔.

พระก็ไขปากด้านสอนท้าวบ่กลัว เขาบ่ได้ปรารถนาสร้างซึ่งขาดเมืองแดนอีสังแล้ว
 เขาก็มาผาบแพ้อาได้สั่งสอนท่านเอย ยังว่าเป็นแดนฟ้าคลองโบราณสั่งบ่จื้อจำนั้น
 สั่งว่าละฮืดบ้านคลองเตมาแต่ประถมแท้เด ตั้งแต่โบราณพูนพญาแดนยังแต่งฝนนั้น
 บัดนี้แดนหากมาขัดแข็งอวดสะหาวโงเง้น เหนี่มาผาบแพ้อาแดนขึ้นส่วนจริงแล้ว
 ค้นว่าแดนยังส่วยฟ้าฝนให้ก็บ่ทำท่านเอย อันหนึ่งอย่าได้หวงแหนไว้สะคุงคานาค่องลอย
 จงให้นาคขึ้นเล่นตีนน้ำเกลื่อนลงนั้นเทอญ แต่นั้นสัว ๆ พร้อมฝูงหมู่พญาแดน
 เขาก็ข้อมือทูลว่าโสมพระองค์เจ้า จักโยมเป็นข้อยเหนื่อหัวคั่นคาก
 เป็นแหล่งใช้ฝนฟ้าซิแต่งตาม นั้นแล้ว^{๓๕}

...บอกเล่าเชื้อพ่อแม่มารดา ให้เอาลูกหลานเมื่อซุกนเพรียงพร้อม
 แม่นว่าแปลหมื่นสี่พันช้างพญาแดนถวยบาทก็ดี พระก็คินส่งให้ทั้งม้าชุดัว
 เอาแต่เงินคำแก้วของดีควรประเสริฐ คือปีทมราชพร้อมพิฑูรย์แก้วคำเมือง
 แต่นั้นแซว ๆ ก้องฝูงหมู่ชาวแดน เขาก็นำมาเอาลูกหลานเมื่อซุกนเพรียงพร้อม
 แม่นว่าเสนาท้าวพลแพนแสน โกลูกก็ดี เขาก็คินลูกเต้าแดนฟ้าซุนาง^{๓๖}

จะเห็นว่าพระยาคันคากนั้นไม่ได้มีจุดมุ่งหมายที่จะมาแย่งชิงเอาสมบัติของพระยา
 แดนเลย แต่พระองค์มาเพื่อปราบพระยาแดนให้รู้สำนึก เพื่อไม่ให้ใช้อำนาจเบียดเบียนผู้น้อย
 เท่านั้นเอง ดังนั้น พระยาคันคากจึงได้รับความเคารพนับถือจากชาวแดน

๓.๓.๕ ความเสียสละ

ความเสียสละในทางพระพุทธศาสนา เรียกว่า “จาคะ” เป็นธรรมที่ทำให้มนุษย์มีใจ
 กว้าง รู้จักสละความสบายและประโยชน์ตน ทำประโยชน์ให้กับผู้อื่นโดยไม่หวังตอบแทนสิ่ง
 ใด คำสอนทางพระพุทธศาสนาที่เกี่ยวกับความเสียสละ เช่น

ผู้ครองเรือนที่มีศรัทธา ประกอบด้วยธรรม ๕ ประการ คือ สัจจะ ธรรม
 ความตั้งใจมั่น และจาคะ ละโลกนี้ไปแล้วย่อมไม่มีความเศร้าโศก^{๓๗}

ความเสียสละในเรื่องพญาคันคาก คือตอนที่สัตว์ทั้งหลายสมัครใจไปรบกับพระยา
 แดน โดยที่ไม่ได้เกรงกลัวฤทธิ์ของพระยาแดนเลย ดังวัจนประพันธ์ว่า

^{๓๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๒.

^{๓๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๕.

^{๓๗} ส. ส. (บาลี) ๑๕/๒๔๖/๒๕๕.

อันที่ทมิ ๗ อึ่งนำหลังเค็งครั้นมานั้น ผุงหมู่เสื่อโคร่งเขี้ยวจ้งโฮฮ้ายหมู่หมี เจ้าเอย
 ยน ๗ เนพญาเหนหาง่านก็มา ผุงหมู่เดินไต่ไม้คณาเนื้อค่างลิงเจ้าเอย
 อันว่ามัวมีคกุ่มสุดหลังคือกบเขียด เขาก็มัวมีคกุ่มเป็นก้อนห่อภู แท้แล้ว^{๓๘}

ตอนที่จะไปรบกับพระยาแฉน พระยาคันคากก็ตรัสบอกความตั้งพระทัยของ
 พระองค์แก่พระชยาด้วยความอาหาญว่า

...ชาติที่สงครามนี้บ่ห่อนถอยหนีหลีกเป็นแล้ว มีแต่ชิตายหน้าฟุ้งเขาชีย่อง
 ว่าหาญ เจ้าเอย

แสนชิมุคมอดเมี้ยนเสียวชิพมรณัง บ่มีกลัวเกรงสังทอเม็ดงาพอน้อย
 ตายย้อนขันอาสาสู้สงครามลือเก่ง แม้นชิตับชาติเมี้ยนตายแล้วก็ช่างตามนั้นท่อน
 ชิได้ลือซาก้องเหนือโลกเมืองคน ชาติที่แนวเสื่อสิงห์บ่ห่อนกลัวเกรงย่าน^{๓๙}

แม้แต่ชีวิตพระองค์ก็ไม่ทรงเสียวตาย ขอให้ได้ทำหน้าที่พิทักษ์ความยุติธรรมก็เป็น
 พอ นับว่าเป็นผู้มีความกล้าหาญ เป็นนักเสียวสละผู้ยิ่งใหญ่หาใครเสมอเหมือนได้ยาก

๓.๓.๖ หลักกัลยาณมิตร

กัลยาณมิตรคือผู้มีความหวังดี ปรารถนาดีต่อผู้อื่น มีความรู้ดีและประพฤติดี ดำรง
 ตนเป็นแบบอย่างของผู้อื่น องค์แห่งบุคคลผู้เป็นกัลยาณมิตร มี ๗ ประการ คือ

๑. ปิโย เป็นที่รักที่พอใจของคนทั้งหลาย
๒. กรุ นำเคารพ
๓. ภาวนีโย นายกษัตริย์สรรเสริญ
๔. วัตตา สอนผู้อื่นด้วยหลักเหตุผล
๕. วจนักขโม อุดหนุนต่อถ้อยคำของผู้อื่นได้ แม้จะถูกพูดจาถากถางก็ตาม
๖. คัมภีร์ญจะ กลัง กัตตา อธิบายเรื่องที่ยากให้เข้าใจได้ง่ายขึ้น
๗. โน จัญฐานะ นियोชเย ไม่ชักนำในเรื่องที่เสียหาย^{๔๐}

พระยาคันคากมีคุณสมบัติของความเป็นกัลยาณมิตรครบถ้วน เช่น กล่าวสอนพระ
 ยาแฉนผู้หลงผิดให้ดำรงมั่นในคุณงามความดี รวมทั้งสอนประชาราษฎร์ให้บำเพ็ญบุญ

^{๓๘} ผ่าน วงษ์อ้วน, พญาคันคาก, หน้า ๔๓.

^{๓๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๘.

^{๔๐} อัง สตุตถก. (ไทย) ๒๓/ ๓๗/๕๗.

เพื่อที่จะได้ไปเกิดในสุคติภูมิ ด้วยความดีของพระองค์มนุษย์และสัตว์ทั้งหลายจึงมีความเคารพและเชื่อฟังพระองค์ ได้ร่วมกับพระองค์ไปสู้รบกับพระยาแณ โดยไม่มีการบังคับแต่ประการใด ดังวจนประพันธ์ว่า

อันที่ทม ๆ พื้นบินบนเคียงต่อ ก็มา	เขาก็มีมัดคึดคึดคึดคึดคึดคึด
ฝูงหมูบินสอดแควคณามอดหัวหิน	เขาก็ทม ๆ บินมีมัดมัดมีแข็ง
อันที่บินสูงพื้นเทิงหัวมัดมัด	ฝูงหมูแข็งกาเค้าโกฏคือ เจ้าเอย
หลังคูดเนกสั้นเหลือท่งพลาญเพียง พุ่นเยอ	คือตั้งมณฑลคับแผ่นดินดาวว่า ^{๔๐}

การที่พระยาคันคากสามารถรบชนะพระยาแณ ได้ก็ด้วยการ ได้บริวารที่เป็นกัลยาณมิตรทั้งหลายเหล่านี้

๓.๓.๗ การบำเพ็ญทาน

การให้ทานเป็นบุญกิริยาวัตถุอย่างหนึ่งที่ชาวพุทธนิยมทำกัน เพราะทานเป็นบุญที่ทำได้ง่ายกว่าการรักษาศีลและการเจริญภาวนา เพียงแต่มีวัตถุทาน มีใจคิดให้ทาน และมีผู้รับทาน ก็สามารทำได้แล้ว การทำทานเป็นทั้งการได้บำเพ็ญบุญให้กับตนเอง และเป็นการได้ช่วยเหลือคนอื่นให้ได้รับความสะดวกสบาย และมีความสุข ดังนั้น ทานจึงเป็นเครื่องช่วยทำให้สังคมนมนุษย์อยู่รอดได้

ตอนที่พระราชมารดาของพระยาคันคากถามถึงสมบัติของนางคือความมีสิริโฉมแห่งร่างกายที่เกิดจากบุญอะไร นางแก้วผู้เป็นพระชายาของพระยาคันคากจึงทูลบอกว่าพระนางอยู่ที่อุดตกรูทวิป สาเหตุที่พระนางได้มาอยู่ร่วมกับพระยาคันคากก็ด้วยอำนาจบุญของพระยาคันคาก ดังวจนประพันธ์ว่า

พระได้ตกแต่งสร้างศีลแก้วขอบทาน	บูชาพระปัจเจกเจ้าในชาติปางหลัง
ถวายคันธกุฎีแก่องค์พุทโธเจ้า	กองบุญสร้างกฐินเททานทอด
ตักบาตรและหยาดน้ำบไล่ม้างส่วนบุญ	ชาติก่อนนั้นเป็นยิ่งบุญกุศล แท้ค่าย
บได้ไถวางปะทอดทานเทให้	อินทร์จึงไปหอบอุ้มมาสู่ปราศ์ทอง พระเอย ^{๔๒}

^{๔๐} ผ่าน วงษ์อ้วน, พญาคันคาก, หน้า ๔๔.

^{๔๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๖.

ในอดีตชาติ พระยาคันคากมีใจเป็นกุศล จึงรักษาศีล ให้ทาน และกรวดน้ำอุทิศ ส่วนกุศลให้เปตชน ด้วยกุศลกรรมนั้น จึงส่งผลให้พระอินทร์นำนางแก้วมามอบให้เป็น คู่ครองของพระยาคันคาก ซึ่งบุคคลธรรมดาไม่อาจจะมีได้ ยกเว้นพระเจ้าจักรพรรดิเท่านั้น ซึ่งเป็นผู้มีบุญญาธิการมาก ฐานะของพระยาคันคากจึงเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ

แม้พระยาคันคากจะเป็นผู้สว่างมา เพียบพร้อมด้วยบุญ แต่พระองค์ก็ไม่ทรงอิมใน บุญ ยังทรงบำเพ็ญบุญยิ่ง ๆ ขึ้นไปอีก ดังมีพรรณนาว่า

แม้ว่าข้อย้ำเลี้ยงท่านไถ่สินไหมก็ดี พระก็ถอนไถ่ซื้อแทนแล้วโศคไป
แม้ว่าว้าวควายช้างทั้งเมืองเคียรคาย พระก็ถอนไถ่ซื้อเอาแล้วโศคเสีย^{๔๓}

แม้นางแก้วผู้เป็นพระชายาของพระยาคันคากก็ได้มีจิตใจเลื่อมใส ได้บำเพ็ญทาน บารมี ดังวัจนประพันธ์ว่า

แม้ว่าศรีเสถียรแก้วนางงามกฐิที่ปีก็ดี นางก็เอาเสื้อผ้าเทให้ทอดทาน
เคียรคายลั่นผ้าทิพย์อ่อนลายงาม นางคานยอใส่หว่าให้ทานเหลือล้น
เจตนาทานมั่นในคลองพุทธบาท มโนมายเที่ยงมั่นดีแล้วทอดทาน^{๔๔}

การให้ทานของพระยาคันคากนี้เป็นการให้แบบอโนทิสทาน คือให้แบบไม่เลือก ไม่เจาะจง ผู้รับทานได้รับกันเสมอเหมือนกันทุกคน ผลดีก็คือจะไม่มีการน้อยใจว่าตนได้น้อย หรือได้ทานที่ไม่ประณีตเท่าคนอื่น แต่ทานที่ยกย่องและมีคุณค่ามากกว่าวัตถุทานทั่วไปคือ การให้อภัยทาน เพราะเป็นการให้อิสระและให้ชีวิตสัตว์ ทานประเภทนี้ไม่ใช่เพียงแค่ผู้ให้มี ใจดีเสียสละเท่านั้น แต่ต้องประกอบด้วยใจเมตตาและกรุณาเป็นสำคัญจึงสามารถทำได้

๓.๓.๘ ความเพียร

ในการปฏิบัติธรรมหรือการดำเนินชีวิตของคนทั้งหลาย ปัจจัยที่ทำให้ประสบความสำเร็จตามที่ได้มุ่งหวังไว้ ได้แก่ การมีความเพียร เพราะความเพียรเป็นการลงมือทำ อย่างมุ่งมั่น สม่ำเสมอ ไม่ทอดธุระ จนกว่าจะสำเร็จกิจนั้น ๆ พระพุทธศาสนาจำแนกความ เพียรไว้ ๔ ประการ คือ

^{๔๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๗.

^{๔๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๗.

๑. **สังวรปธาน** การสำรวมอินทรีย์ ระวังไม่ให้บาปอกุศลธรรมเกิดขึ้น
๒. **ปหารปธาน** พยายามอดกลั้น บรรเทา ละกามวิตก พยาบาทวิตก และวิหิงสาวิตกที่เกิดขึ้นแล้ว
๓. **ภาวนापธาน** การเจริญโพชฌงค์ ๗
๔. **อนุรักษนาปธาน** การรักษาสัจญา เช่น อัญญิกสัจญา เป็นต้น ที่เกิดขึ้นจากการปฏิบัติสมาธิ ไม่ให้เสื่อมไป^{๔๕}

ความเพียรที่ปรากฏในเรื่องพญาคันคากเป็นความเพียรในหน้าที่ฐานะของตน ไม่ใช่ความเพียรในการปฏิบัติธรรม ความเพียรในการเดินทางขึ้นไปสวรรค์ของพระยาคนคากและบริวารนั้น มีพรรณนาไว้ดังนี้ว่า

สุดที่แม่น้ำกว้างคือฟ้าผ่องไกลเจ้าเฮย แต่นั้นหลายวันได้หลายคืนคราวถีบไปแล้วมือสืบมือนานได้ขบปีเจ้าเฮย ก็จึงเมื่อสอดฟ้าชื่อว่าเมืองแกนที่ฟูน^{๔๖}

ต้องใช้เวลาถึงหนึ่งปีเต็ม พระยาคนคากและบริวารจึงขึ้นไปถึงสวรรค์ได้ ด้วยความตั้งใจจริงในภารกิจครั้งนี้ไม่ทอดธุระทิ้งเพราะความท้อถอยในความยากลำบากที่เกิดขึ้น การเดินทางไปสวรรค์จึงสำเร็จได้

^{๔๕} อญ. จตุกก. (บาลี) ๒๑/๑๔/๑๘-๑๙.

^{๔๖} ผ่าน วงษ์อ้วน, พญาคันคาก, หน้า ๔๕.

บทที่ ๔

โลกทัศน์ทางพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในวรรณกรรมพื้นบ้านอีสาน เรื่องพระยาคันคาก

ผู้วิจัยได้เลือกศึกษาวิเคราะห์โลกทัศน์ในด้านต่าง ๆ ที่ปรากฏในวรรณกรรมพื้นบ้านอีสานเรื่องพระยาคันคาก ซึ่งโลกทัศน์เหล่านี้มีอิทธิพลต่อการดำเนินชีวิตของชาวอีสาน หล่อหลอมความเป็นอัตลักษณ์ของชาวอีสาน ดังนี้

๔.๑ โลกทัศน์ที่มีต่อธรรมชาติ

เรื่องพระยาคันคาก มีการกล่าวถึงธรรมชาติที่มนุษย์ได้อาศัยในการดำรงชีวิต ซึ่งสะท้อนให้เห็นสภาพความเป็นอยู่ของคนในสมัยนั้นได้เป็นอย่างดี โลกทัศน์ที่เกี่ยวกับธรรมชาติประมวลได้ดังนี้

พระยาคันคากเป็นผู้มีบุญญาธิการมาก มีฐานะเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ เพราะได้นางแก้วเป็นภรรยาและมีพระอินทร์เนรมิตปราสาททิพย์ให้อยู่อาศัย ความงาม ความประณีตของจิตรกรรมและอาคารที่ปรากฏในปราสาททิพย์นั้น มีพรรณนาไว้ ดังนี้

หลังคูเคียรคายพุ่มผ้าทิพย์ภรณ์ผืนอ่อนพุ่มเยอ	ยอด ๆ สรรพชุกปลายเลียนสล้าย
มีทั้งชูปแขกเต้าเขาทองเทียวทอง	สรรพดวงดอกไม้บานจี่จ้อจี่
เคียรคายลั่นสรรพสิ่งอาคารณ์ แลเยอ	คำแดงเลื่องม่วยผิวแกมลิ้ว
สองแจ่มเจ้าเลือกห่มของทิพย์	นานาสรรพสิ่งมีลือไ้

อาคารณ์สำหรับนุ่งห่มนั้นมีสีต่าง ๆ คือสีทอง สีแดง สีเหลือง และสีส้ม มีสัมผัสอ่อนนุ่ม ทั้งสองจึงเลือกทรงอาคารณ์ตามพระทัยปรารถนา ในปราสาทจิตรกรรมรูปนกแขกเต้าบินท่ามกลางธรรมชาติที่งดงามด้วยบุปผชาติที่บานสะพรั่ง น่าอภิรมย์

“พอเมื่อเด็ก ๆ ซ้อนเถิงเถิกไถ่สูง	ไถ่ก็ตบปีกทำชันชันทั่วเมือง
พอสุรย์ส่องขึ้นพื้นขอบเขาทอง พุ่มเขอ	สองนางแพงเลยลูกอาบสีสรงน้ำ
หอมตลบฟุ้งคันธเสนกลั้วกลิ่น	กัน โธหอมแต่งตั้งเต็มไว้ว่างคำ
สองแจ่มเจ้าล้างส่วยสีไคล	พิววรรณไสส่องงามเงาแก้ว
พอสรงแล้วคืนมาเถิงแท่น	ประดับเครื่องย่องทองเอ็กล้อมกัน
คือดั่งอินทาให้สุชาดาลงมาย	ในวิมานชันฟ้าแสวงคั่นม่ายกัน ^๒

ในตอนนี้เป็นกรพรรณนาถึงลักษณะสภาพความเป็นอยู่ของคนในชนบทที่เมื่อไถ่สว่าง ไถ่ก็ชันแต่เช้าตรู่ ปลูกคนให้ตื่นแต่เช้าเพื่อทำกิจของตน พระยาคันคากและพระชายาเป็นผู้สูงศักดิ์ มีเครื่องอุปโภคเพียงพร้อมทุกอย่าง จึงมีลักษณะความเป็นที่แตกต่างจากคนทั่วไป คือมีเครื่องหอมชั้นดีประเทืองพระวรกายหลังจากที่สนานแล้ว แสดงให้เห็นถึงความเป็นผู้มีฐานะนักร และเป็นอยู่อย่างสุขสบาย

เมื่อปราบพระยาเถินได้แล้ว พระยาคันคากก็ได้สั่งให้พระยาเถินทำหน้าที่ส่งเสริมการทำนาของมนุษย์ทั้งหลาย เพื่อให้ได้ผลผลิตที่ดี ดังวจนประพันธ์ว่า

บัดนี้ เสาจกสอนสั่งเจ้าทั้งหลายจ้อเอาเนอ	อย่าได้ไลฮืดบ้านคลองเฒ่าแต่ประธม
คั้นว่าเถิงขวบฟ้าปีใหม่เดือนหกเมื่อใด	จงให้ฝนตกลงมาชุปีจริงแท้
คั้นว่าเถิงเดือนเจ็ดนั้นให้ฝนฮำดินอ่อน	ท่านจงยายปลูกข้าวนากว้างชุปี นั้นเทอญ
ฮอดเดือนเก้านั้นแล้วประสงค์ได้แต่คำ	เถิงเดือนสิบ มาแล้วให้ฝนรินพื้นแผ่น
สัสสานีข้าวกล้าเขียวอ้วนตั้งเทา นั้นแล้ว	ฮอดเดือนสิบเอ็ดมาแล้วเป็นฮวงตกลอก
เม็ดข้าวท่อมหากพร้าวตันท่อมลำตาล	จงให้ฮวงมันยาวค้ำวาสามแฉ้น
ยามเมื่อข้าวแก่แล้วสุกแก่เต็มนาเมื่อใด	จงให้ข้าวหล่นขวันเมื่อเล่าฮูฮวง นั้นเทอญ
ค้อมว่าพระกล่าวแล้วเถินขาบทูลมือ	โดยภูธรชูประการคำเจ้า ^๓

ฤดูกาลทำนาเริ่มต้นตั้งแต่เดือนหกเป็นต้นไป ซึ่งพระยาเถินจะต้องปล่อยฝนตกลงมาถึงเดือนเก้าชาวนาต้องได้ค้ำนา เดือนสิบข้าวกล้าก็เขียวขจี เดือนสิบเอ็ดก็ให้ออกรวงที่สมบูรณ์ และสุกให้ชาวนาได้เก็บเกี่ยว

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘.

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓.

พระยาแถมก็ได้ทำตามทีสัญญาไว้กับพระยาคันทก ชาวนาเมื่อเห็นข้าวกล้างาม ก็ดีใจ เพราะจะได้มีข้าวกินเพียงพอ มีความสะดวกสบายในการเลี้ยงชีพ ดังวจนประพันธ์ว่า

เมื่อนั้น ฮ่วน ๆ ฟ้าปีใหม่เดือนหก ฟูนเยอ	ฝนก็ตกลงมาทั่วหมพุกว้าง
หลังคูบ้านนิคมชมชื่น	ดีแก่ดวงดอกไม้บานเข้าฮ้วงโฮย
ฮดฮ่วงเข้าเดียรคายดวงหอม	ดีแก่ฝนฮวยฮำดอกกจะจนบานเข้ม
ยามเมื่อเดือนเจ็ดขึ้นฝนรินดินอ่อน	แถมก็ลงหวานข้าวนากว้างชุกาย
เดียรคายล้นท่งใหญ่นาเพียง	เต็มหมพุกอเขียวมีข้าว ^๔

๔.๒ โลกทัศน์ที่มีต่อสิ่งเหนือธรรมชาติ

สิ่งเหนือธรรมชาติในที่นี้ ได้แก่ สิ่งลึกลับ มหัศจรรย์ อยู่เหนือวิสัยของมนุษย์ ซึ่งมีปรากฏหลายแห่งในเรื่องพระยาคันทก เช่น ตอนที่พระยาคันทกถือปฏิสนธิในพระครรภ์มารดา พระมารดาก็ได้สุบินเห็นนิมิตที่ดี ดังนี้

แต่นั้น สีดาแก้วเทวีฝนหลาก	ฝันว่าพระอาทิตย์ตกแต่ฟ้ามาเข้าปากนาง
เจ้าก็กลืนลงท้องดูใสเอื้องสูง	ทั้งแผ่นดินเนื้อตัวเลื่อมดังคำ
ฝันว่าตนทะยานขึ้นเมือนบนอากาศ	ยาบยาบเลื่อมดาวล้อมสูงเอื้อง
ฝันว่าดินย่างเท้าเขาสุเมรลงเป็นแท่น	ดาวกลายเป็นฮวดดอกไม้นางแก้วทัดทอง
แล้วเล่าเสด็จแต่ฟ้าลงสู่วิมานคำ	ฝูงหมู่เดือนดาวแหนแห่ลงเอื้องแจ้
นางก็หลับตื่นแล้วค้อยดั่งในใจ	กลัวแต่เป็นอันตายแก่ตนยินฮ้าน
พอเมื่อราชาเจ้าพญาหลวงเอกราช	หลับตื่นแล้วนางแก้วเล่าถวาย ^๕

ธรรมดาของผู้มีบุญมากจะมาถึงปฏิสนธิ มารดามักจะฝันเห็นนิมิตที่เป็นมงคล กรณีของพระยาคันทกก็เช่นเดียวกัน พระราชมารดาได้สุบินว่าพระอาทิตย์ตกลงใส่พระโอรส ซึ่งก็หมายความว่าผู้ที่จะมาปฏิสนธิในพระครรภ์นั้นเป็นผู้มีอำนาจวาสนา มีมิตินานุกาภาพมากกว่าใคร ๆ เมื่อกลืนลงในพระอุทรแล้วก็มีพระวรกายดั่งทอง ซึ่งทองนั้นเป็นสิ่งที่มีความค่า เป็นที่ปรารถนาของคนทั้งหลาย การได้ทะยานขึ้นท้องฟ้ามีดาวล้อมรอบนั้น หมายถึงการมีฐานะที่สูงส่ง งดงาม ด้วยบริวาร การมีภูเขาหลวงสิเนรุรองรับพระบาท และมีดาวกลายเป็นดอกไม้ให้ทัดทรงนั้น

^๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๗.

^๕ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕ – ๖.

หมายถึงการมีผู้ยิ่งใหญ่มอบน้อมสวามิภักดิ์ เชิดชูฐานะให้สูงส่งยิ่งขึ้น การสุบินเห็นนิมิตอันเป็นมงคลเช่นนี้มีลักษณะคล้ายกับพระสุบินของพระนางยโสธราตอนที่พระพุทธรเจ้าลงมาปฏิสนธิในพระครรภ์ ซึ่งผู้วิจัยสันนิษฐานว่าผู้แต่งนิทานคงได้รับอิทธิพลแนวความคิดจากพระพุทธศาสนา ตอนที่พระยาคันคากประสูติใหม่ ๆ และนอนอยู่ในอุ้นั้น ก็เกิดปรากฏการณ์อัศจรรย์ทางธรรมชาติหลายอย่าง ดังนี้

<p> คือว่า กุมารน้อยถึงสถานนอนอยู่ วันนั้น ฟังเสียงกริ่ง ๆ ก้องฟ้าล่งเมื่อบนพุ่มเขอ ไหลนองท่วมปฐพีพื้นแผ่นดิน ธรณีพื้นข้างดินคั่งสนั่น อาปอน้ำสมุทรฟองเพื่อนฟาด จำเชือกเต็นทยานเล่นไปมาแลนา เวหากว้างเมโฆทะยานล่อง เคิ่ง ๆ ก้องคือเสียงฟ้าลั่น เป็นแต่เดโชท้าวบาบุญลงเกิด</p>	<p> ทงฟ้าอ้อมเหลืองเหลืองสูงแสง ชลทาฝนหลังลงรินย่อย อัศจรรย์หลากแท่นองลั่นแผ่นดิน เคิ่ง ๆ เสียงแผ่นดินดาพื้น นาคจี่เข้าปลาฮ้ายสนั่นเนือง เคิ่ง ๆ เสียงทั่วจักรวาลกว้าง ฟ้าลั่นก้องเหลืองเหลืองก้องแสง ธรณีสั่นพื้นเสียงฟ้าหวั่นไหว ได้ลุ่มฟ้ากลัวฮ้ายนเดชพระองค์ แท้แล้ว^๖</p>
--	---

 การเกิดเหตุอัศจรรย์ทางธรรมชาติเช่นนี้ แสดงให้เห็นถึงความเป็นผู้มีบุญญาธิการมากเหนือมนุษย์ทั้งหลายของพระยาคันคาก

 แม้ตอนที่พระยาคันคากทรงต้องการมีชีวิตที่รุ่งเรือง พระองค์ก็ได้ทรงอธิษฐานให้สิ่งศักดิ์สิทธิ์คือพระอินทร์ได้ คุแลพระองค์ คอยอุปถัมภ์ให้มีความเจริญรุ่งเรือง ดังวัจนประพันธ์ว่า

<p> สาธุเดอ ให้สัจจังตั้งบารมีชูช้อยแต่ท่อน นับแต่เป็นคนสร้างปางหลังใช้ชาติ ผลผลาบุญอยู่อันสงส์ปางก่อน ขอให้เสด็จด่วนคั่นโลกกลุ่มเมืองคน ขอให้มาชูค้ำตนพระอวนให้เฮื่องสูง</p>	<p> ข้าขอคิดต่อตั้งบุญสร้างตั้งแต่หลัง ได้เพียรตกแต่งสร้างตั้งแต่หลัง ขอเชิญอินทราชเจ้าลงเยี่ยมผ่อคอยแต่ท่อน เชิญมาปลอมตนหลังเบ็งแยงคราวฮ้าย ลูที่เม็งสมมุงปรารณา แต่ท่อน^๗</p>
--	--

^๖ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗ - ๘.

^๗ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒.

เวลาที่คนคิดเดือดร้อนหรือต้องการความช่วยเหลือ เป็นหน้าที่ของพระอินทร์ที่จะต้องหาทางช่วยเหลือเขา ดังนั้น พระอินทร์จึงได้ให้ความช่วยเหลือในสิ่งที่พระยาขันคากทรงปรารถนา ดังวัจนประพันธ์ว่า

เมื่อนั้น สักโกให้พระยาอินทร์เห็นเหตุ	อินทร์ก็เสด็จแต่ฟ้าลงแท็บนาน
อินทร์จึงเนรมิตตั้งผาสารทมุงมณี	ภายในมีหมื่นเสาพันห้อง
เสาไสแล้วด้วยแก้ววิเศษพิชुरย์	มหานิลเป็นแผ่นปูพลาญพื้น
ฝาก่อตั้งแก้วแก่นธามรงค์	เม็งซอนสับสูญปลายมีพร้อม...
มีทั้งโกชนางพร้อมภาษาคำเคียรดาษ	ต้นกาลแหวนเข็ดคำณิพร้อม
ผ้าทิพย์หากเกิดพร้อมในหั้นอนกนอง	อินทร์ก็นิรมิตไว้สรรพสิ่งของทิพย์
นานามีชูอันมวลพร้อม ^๔	

สิ่งที่ผู้วิเศษเนรมิตให้ย่อเป็นสิ่งที่มีความพิเศษเหนือกว่าสิ่งที่มนุษย์สร้างขึ้นมาเอง มีความเหมาะสมกับผู้มีบุญมากเท่านั้น แม้ปัจจุบัน หากมนุษย์เห็นสิ่งที่มีลักษณะโดดเด่นเป็นอัศจรรย์ ก็มักจะกล่าวว่ามีความอัศจรรย์ดังเทพเนรมิต

ตอนที่พระยาขันคากถอดรูป คือแสดงกายที่แท้จริงให้ปรากฏแก่คนทั้งหลาย พระราชบิดาก็ทรงมีความชื่นชมในรูปอันงดงามของพระราชโอรสนั้น ดังวัจนประพันธ์ว่า

ผิดเกล้าแท็บคือตั้งคั่นหลัง	โสภายายตั้งพรหมลงย่อง
โสมเสลาเนื้อผิวผางสุปค่อง พ่อเด	โสมคั่นคากน้อยไปลื้ออยู่ไส
เจ้าเอาไปไว้คาบเก่าทางใด	เยียวท้ออินทร์เอามือสู่ดาวดิงส์ฟ้า
เจ้าผู้เทวดาแก้วกุมารลูกของพ่อ	บุญเจ้ามีมากล้นเหนือพื้นแผ่นดินไธร์ ^๕

เมื่อคนทั้งหลายได้เห็นปราสาททิพย์ของพระยาขันคาก ก็เกิดความอัศจรรย์ใจเป็นอย่างยิ่ง ได้พากันมาชมความงดงามอัศจรรย์ของปราสาท ดังวัจนประพันธ์ว่า

แต่นั้น พอสุริโยแจ้เงืองแสงใสส่อง	พอสอดวันรุ่งเช้าคนเยี่ยมผ่อดเห็น
ผิดประหลาดล้ำผาสารทปรางค์ทอง	เหนือจอมเมืองพระพ่อบาบุญกว้าง
คนก็ชั่ว ๆ ท้วงตั้งสนั่นในเวียง	คนหลามไหลหลั่งมากอยเยี่ยม

^๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓.

^๕ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕.

หลังดูยาบ ๆ เลื่อมหอปรางค์ผาสารท
สูงชั่วฟ้าล้านชั่วพันวา
หลังเบิ่งยอดช่อฟ้าเถิงยอดเมโหม

เฮืองฮุ้งแก้วมณีเลื่อมก่องแสง
อัศจรรย์กุมารนั่งทงปรางค์แก้ว
ถ่วงสูงสูดชั่วตาเต็มเยี่ยม^{๑๑}

๔.๓ หลักความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์

ในการรวมกันเป็นสังคม มนุษย์ต้องมีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กัน โดยทางใดทางหนึ่ง ตามสถานะของตน เช่น บุตร ธิดา ต้องมีความสัมพันธ์กับพ่อแม่ เป็นต้น ซึ่งเมื่อมนุษย์ได้ปฏิบัติตนตามหลักความสัมพันธ์ได้อย่างถูกต้องแล้วย่อมจะมีความเจริญในหน้าที่การงานของตน และได้รับการยกย่องว่าเป็นคนดี

พระพุทธศาสนามีคำสอนเกี่ยวกับหลักความสัมพันธ์ ซึ่งเรียกว่า “ทิส ๖” ได้แก่

- ๑) ทิสเบื้องหน้า คือ หน้าที่ที่บุตรธิดากับมารดาบิดาพึงปฏิบัติต่อกัน
- ๒) ทิสเบื้องขวา คือ หน้าที่ที่ศิษย์กับครูอาจารย์พึงปฏิบัติต่อกัน
- ๓) ทิสเบื้องหลัง คือ หน้าที่ที่ภรรยากับสามีพึงปฏิบัติต่อกัน
- ๔) ทิสเบื้องซ้าย คือ หน้าที่ที่มีตรสหายพึงปฏิบัติต่อกัน
- ๕) ทิสเบื้องต่ำ คือ หน้าที่ที่ลูกจ้างกับนายจ้างพึงปฏิบัติต่อกัน
- ๖) ทิสเบื้องบน คือ หน้าที่ที่ชาวบ้านกับพระสงฆ์พึงปฏิบัติต่อกัน^{๑๒}

หลักความสัมพันธ์ที่ปรากฏในเรื่องพญาคันคากเป็นความสัมพันธ์ของบุคคลในครอบครัว และความสัมพันธ์กับสังคมหรือคนทั่วไปนั่นเอง ซึ่งประมวลได้ดังนี้

ตอนที่พระชายาของพระเจ้าเอกราชสุบินเห็นนิมิตมงคลต่าง ๆ ในเวลาที่พระโพธิสัตว์ถือปฏิสนธิในพระอุทร พระนางก็ทูลเรื่องนั้นให้พระสวามีทรงทราบ พระองค์จึงทรงปลอบพระทัยและทรงอธิบายให้พระนางได้ทรงทราบความจริง เพื่อบรรเทาความกังวลพระทัยของพระนาง ดังวจนประพันธ์ว่า

^{๑๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕.

^{๑๒} คุรยละเอียดใน ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๓๓/๒๓๑.

เมื่อนั้น ผู้ผ่านพื้นเสวยราชนครอินทร์	ฟังเทวีกล่าวถวายดูแจ้ง
พระกัโฆคำด้านเทวีอ้อยอิ่ง	เจ้าพื่อยาโสภณสั่งแท้อโย ก็พื่อท่อน
อันว่าคำฝั้นเจ้านางงามดียิ่ง จริ่งแล้ว	นางจักมีลูกแก้วกุมารไว้สืบเมือง พี่แล้ว
ท้าว นั้นตั้งหากบุญมีล้นเหลือแผ่นธรณี แท้แล้ว	หากจักเป็นพญาผาบมารทั้งค่าย
เจ้าพื่อยาได้โสภณประการสิ่งสันใด ก็พื่อท่อน	เขาทำทงคำสุขเพ็งบุญบาท่าง ^{๑๒}

ผู้นำครอบครัวที่มีภาวะผู้นำ เมื่อคนในครอบครัวมีความเดือดร้อนหรือกังวลใจในเรื่องที่เกิดขึ้น จะต้องใช้สติปัญญาหาวิธีแก้ไขสิ่งที่เกิดขึ้นนั้น ซึ่งพระเจ้าเอกราชทรงทำหน้าที่ดังกล่าวนี้ได้เป็นอย่างดี เป็นการแสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรงมีความสามารถในการปกครองทุกระดับ คือ ทั้งบ้านเมืองและครอบครัว

หลังจากที่ประสูติพระราชโอรสแล้ว พระเจ้าเอกราชและพระชายาก็ทรงมีความรักความเอ็นดูพระโอรสเป็นอย่างยิ่ง ทรงเลี้ยงดูเป็นอย่างดี ในตอนนี้มีพรรณนาว่า

แต่นั้นราชาให้พญาหลวงตนพ่อ	พระกัโฆเดินแต่งพร้อมหาแก้วแม่นม
โสมงามล้วนนมหวานเนื้ออ่อน	ปั้นเลือกได้พื่อฮ้อยปั้นปิว
เมื่อนั้นเสียดาแก้วเทวีตนแม่	ฮักลูกน้อยโชมอุ้มจูบคม
หอมสดเข้าเท่าทั่วทั้งเมือง	มารดาชมจูบขวัญคืน้อย ^{๑๓}

ด้วยความรักและห่วงใยพระราชโอรส พระเจ้าเอกราชทรงหาแม่นมที่มีคุณลักษณะดีเหมาะแก่การให้นมมาเป็นผู้เลี้ยงดูพระราชโอรส ส่วนพระราชมารดาที่ทรงเลี้ยงดูอย่างทะนุถนอมด้วยพระองค์เอง ซึ่งเป็นการทำให้พระราชโอรสได้รับความอบอุ่น เกิดความผูกพัน มีสายใยรักที่ดีกับบุพพการี และเป็นสาเหตุให้เป็นคนกตัญญูตเวที่ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว

หลังจากที่พระอินทร์ได้นำนางแก้วมาเป็นคู่ครองของพระยาคันทาคแล้ว ก็ได้สั่งสอนให้เป็นชายที่ดี รู้จักปรนนิบัติพระสวามี ดังวัจนประพันธ์ว่า

^{๑๒} ผ่าน วงษ์อ้วน, พญาคันทาค, หน้า ๖.

^{๑๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘.

ตอนที่พระยาคันคากได้รับการอภิเษกเป็นพระราช ปกครองบ้านเมืองสืบต่อจากพระ ราชบิดา พระอินทร์ก็เอาดาบแก้วและหมู่นุศลิปมาเป็นเครื่องบรรณาการ ท้าวจตุโลกบาลได้นำ จักรแก้วมาถวาย พระยานาคได้นำแก้ว ๗ ประการมาถวาย ส่วนพระยาครุฑได้นำโกชนะทิพย์ เงินและทองคำมาถวาย เป็นการแสดงความยินดีและความจงรักภักดีต่อพระยาคันคาก เพื่อที่จะได้ อาศัยบารมีของพระยาคันคากด้วย เป็นธรรมดาของต้นไม้ใหญ่ ที่มีร่มเงาหนา นกทั้งหลายย่อมมา ทำรังอยู่อาศัย เพราะทำให้ได้รับความสบายในการดำรงชีวิต

๔.๔ หลักการปกครอง

เว้นการปกครองเสียแล้วมนุษย์ก็ไม่อาจอยู่ร่วมกันอย่างสันติได้ เพราะสัญชาตญาณ ของสิ่งมีชีวิต (คนและสัตว์) ทั้งหลายนั้นผู้ที่มีกำลังกว่า แข็งแรงกว่าก็มักจะเบียดเบียนรังแกผู้ที่ อ่อนแอกว่า คนฉลาดก็มักจะเอาเปรียบคนที่โง่เขลากว่า ดังนั้น เมื่อมนุษย์มาอยู่ร่วมกันเป็น สังคม จึงจำเป็นต้องมีกฎระเบียบ ข้อปฏิบัติ หรือข้อตกลงร่วมกัน ทั้งนี้ก็เพื่อป้องกันรักษาสิทธิ ประโยชน์ของตนรวมทั้งของหมู่คณะด้วย เพื่อการอยู่ร่วมกันอย่างสันติ หลักธรรมเกี่ยวกับการ ปกครองทางพระพุทธศาสนามีดังนี้

๔.๔.๑ หลักจักรวัตติวัตร

จักรวัตติวัตร คือ ข้อปฏิบัติในการปกครองของพระเจ้าจักรพรรดิ หรือนักปกครองผู้ ยิ่งใหญ่ มี ๕ อย่าง ดังนี้

๑. เคารพสักการะ บูชาธรรม

๒. จัดการรักษารักษาป้องกันและคุ้มครองชนภายใน (พระมเหสี พระราชโอรส และพระ ราชธิดา) กำล้างผล เหล่ากษัตริย์ผู้ตามเสด็จ พราหมณ์และคฤหบดี ชาวนิกมและชาวชนบท สมณ พราหมณ์ และสัตว์ทั้งหลาย

๓. ระวัง ป้องกันไม่ให้เกิดการกระทำความผิดภายในแว่นแคว้น หรือเมื่อเกิดขึ้นแล้ว ก็ หาทางแก้ไขให้เรียบร้อย

๔. พระราชทานทรัพย์แก่บุคคลผู้ยากไร้

๕. ได้ถามปรึกษาปัญหาธรรมกับสมณพราหมณ์ผู้ไม่ประมาท และปฏิบัติตามคำแนะนำหรือคำสอนของท่านเหล่านั้น^{๑๑}

ความเคารพสักการะ บูชาธรรม เป็นคุณสมบัติส่วนพระองค์ที่ทำให้ประชากรราษฎร์มีความเคารพนับถือในคุณงามความดี

การจัดการรักษาป้องกันและคุ้มครองชนภายใน กำลังพล เหล่ากษัตริย์ผู้ตามเสด็จ ประชากรราษฎร์และสัตว์ทั้งหลาย, ระวัง ป้องกันไม่ให้เกิดการกระทำความผิดภายในแว่นแคว้น หรือเมื่อเกิดขึ้นแล้ว ก็หาทางแก้ไขให้เรียบร้อย และพระราชทานทรัพย์แก่บุคคลผู้ยากไร้ เป็นการได้บำบัดทุกข์ บำรุงสุขแก่ประชากรราษฎร์ ทำให้มีความมั่นใจว่าจะได้รับความปลอดภัย และได้รับความสุขสบายในการดำรงชีวิต ส่วนการได้ถามปรึกษาปัญหาธรรมกับสมณพราหมณ์ผู้ไม่ประมาท และปฏิบัติตามคำแนะนำหรือคำสอนของท่านเหล่านั้น เป็นการได้ส่งเสริมการบำบัดทุกข์ บำรุงสุขให้ดียิ่งขึ้น คือทำให้ปฏิบัติพระราชกรณียกิจเหล่านี้ได้อย่างมีหลักการ เพราะมีผู้มีความรู้ถวายคำแนะนำปรึกษา

พระยาคันคากได้ให้การคุ้มครองแก่ผู้ใต้ปกครองเป็นอย่างดี คือเมื่อเกิดเหตุการณ์ข้าวยากหมากแพงขึ้น พระองค์ก็สอบถามหาสาเหตุกับผู้ที่เกี่ยวข้อง เมื่อได้ทราบแล้วก็หาทางแก้ไขได้ในที่สุด

๔.๔.๒ หลักสังคหัตถุ

สังคหัตถุ คือ ธรรมเครื่องยึดเหนี่ยวใจผู้อื่น กล่าวคือ ปฏิบัติดีต่อผู้อื่น ซึ่งเป็นเหตุให้เขาเกิดความประทับใจในคุณงามความดีนั้น มี ๔ ประการ คือ

๑. ทาน การให้
๒. ปิยวาจา กล่าววาจาเป็นที่รัก
๓. อัตถจริยา การประพฤติสิ่งที่ประ โยชน์แก่ผู้อื่น
๔. สมานัตตตา การวางตนสม่ำเสมอ^{๑๒}

^{๑๑}ดูรายละเอียดใน ที. ปา. (บาลี) ๑๑/๘๔/๖๒ - ๖๓.

^{๑๒}ที. ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๓/๒๕๕.

พระพุทธพจน์ที่กล่าวถึงความสำคัญของสังคหัตถุกรรม ว่า
 ทาน เปยยวัชชะ อัตถจริยาในโลกนี้ และสมานัตตตาทานในธรรมนั้น ๆ ตามสมควร สังคห
 ธรรมเหล่านี้แลช่วยอุ้มชูโลก เหมือนลิ่มสลักที่ยึดคุมรด ซึ่งแล่นไปไว้ได้ ฉะนั้น

ถ้าไม่เพียงมีธรรมเหล่านี้ มารดาหรือบิดาก็ไม่พึงได้การนับถือหรือการบูชาเพราะบุตร
 เป็นเหตุ แต่เพราะบัณฑิตเล็งเห็นความสำคัญของสังคหธรรมเหล่านี้ ฉะนั้น บัณฑิตเหล่านั้นจึงถึง
 ความเป็นใหญ่และเป็นผู้นำสรรเสริญ^{๑๕}

พระยากันคากเป็นผู้ใฝ่ในการให้ทาน ได้ทรงประพุดติสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่คน
 ทั้งหลาย แม้พระองค์จะได้เป็นใหญ่ ก็ไม่ทรงลืมพระองค์ ทรงประพุดติพระองค์อย่างสม่ำเสมอ
 จึงทำให้เป็นที่รักและเคารพของประชาราษฎร์

๔.๔.๓ หลักสัปปริสธรรม

สัปปริสธรรม คือ ธรรมหรือข้อปฏิบัติของสัตบุรุษหรือคนดี มี ๗ ประการ คือ

๑. ฆัมมัญญตา รู้เหตุ คือ รู้สิ่งที่เป็นสาเหตุหรือปัจจัยของสิ่งทั้งหลาย
๒. อัตถัญญตา รู้ผล คือ รู้ความสำเร็จแห่งสิ่งนั้น ๆ ว่ามีความสัมพันธ์กับสิ่งที่
 เป็นเหตุปัจจัยอย่างไร
๓. อัตถัญญตา รู้ตน คือ รู้ว่าตนมีฐานะและความสามารถอย่างไร แล้วก็ปฏิบัติ
 ให้เหมาะสมกับฐานะและความสามารถของตน
๔. มัตถัญญตา รู้ประมาณ คือ รู้ว่าทำอะไรจึงจะมีความเหมาะสมพอดี
๕. กาลัญญตา รู้กาล คือ รู้เวลาที่เหมาะสมในการทำสิ่งต่าง ๆ
๖. ปริสัญญตา รู้ประมุขชน คือ รู้ฐานะและความต้องการของสังคม
๗. บุคคลัญญตา รู้จักเลือกคบคน คือ รู้ว่าบุคคลนั้นมีลักษณะอุปนิสัย พื้น
 ฐานความรู้ ทัศนคติและความต้องการอย่างไร แล้วก็ปฏิบัติให้เหมาะสมกับบุคคลนั้น ๆ

^{๑๕} อย. จตุกก. (ไทย) ๒๑/๓๒/๕๑.

ผู้นำที่มีสัจจริตธรรมย่อมมีความประพฤติเป็นที่ยอมรับของคนทั้งหลาย ทั้งมีความสามารถในการทำงาน คือมีความยืดหยุ่นในการทำงาน สามารถทำงานได้อย่างมีหลักการ และมีความเหมาะสม

พระยาขันคากเป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้ทรงทศพิชราชธรรม คือ ทรงบำเพ็ญทานช่วยเหลือประชาราษฎร์, รักษาศีล ดำรงกายและวาจา, เสวยสละความสุขสำราญส่วนพระองค์เพื่อพสกนิกร, มีความซื่อตรงเที่ยงธรรม, มีสุภาพอ่อนโยน, ทรงตบะ รู้จักยับยั้งข่มพระทัยได้, ไม่ทรงลุแก่วิโส, ปราศจากการกดขี่ข่มเหงประชาราษฎร์, ทรงอดทนต่อความยากลำบากได้, และไม่ทรงคลาดธรรมหนักแน่นในธรรม^{๒๐} การบำเพ็ญทานของพระยาขันคาก มีวัจนประพันธ์ว่า

แต่นั้น แช่ว ๆ พร้อมสาธุการแล้วอย่า	ศรีแจ่มเจ้าบาทท้าวแต่งทาน
ท้าวก็ใจหมู่เยี่ยเงินพร้อมเยี่ยค่าทุกสิ่ง	เทพอดให้ทานแถมเนกนอง
ทั้งเล่าไขเยี่ยแก้วเจ็ดประการเสื่องสูง	ทานทอดให้ฝูงแก้วเนกนอง ^{๒๑}

ความซื่อตรงเที่ยงธรรมของพระยาขันคากคือการไม่ยอมให้พระยาแถมกดขี่ข่มเหงเมื่อเห็นว่าไม่ได้รับความเป็นธรรมก็หาทางทวงความยุติธรรมคืน นับว่าเป็นผู้มีความกล้าหาญในความถูกต้องดีงาม การปกครองของพระองค์ไม่มีการใช้อำญาเบียดเบียนประชาราษฎร์ มีแต่ปกครองด้วยเมตตาธรรม

การเป็นอยู่ของประชาราษฎร์ในยุคของพระยาขันคากนี้มีลักษณะเหมือนการเป็นอยู่ของคนในยุคพระศรีอาริย์เมตไตรย เพราะยุคนั้นเป็นยุคของคนดีมีศีลธรรมมาเกิด มีความเป็นอยู่เพียบพร้อมทุกอย่าง อันเป็นเครื่องหมายแสดงให้เห็นถึงความเป็นผู้มีบุญบารมีของพระยาขันคาก ทั้งส่งเสริมบุญบารมี และพระเดชาานุภาพของพระองค์ให้ยิ่งขึ้นไป แม้พระยาขันคากเองก็ไม่ทรงประมาทในบุญ ทรงสั่งสอนอบรมประชาราษฎร์ในหลักคุณงามความดีมิได้ขาด ดังวัจนประพันธ์ว่า

^{๒๐} ดูรายละเอียดใน พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๕), หน้า ๒๔๐ – ๒๔๑.

^{๒๑} ผ่าน วงษ์อ้วน, พญาคันคาก, หน้า ๒๗.

เขาก็ทรงศีลห้ารักษาศีลแปด
คนบาปในโลกนี้ปางคั้นนั้นมีเจ้าเฮย
ยูท่างทงสุขล้วนคนบุญทั้งที่ป
ก็เพื่อพระบาทเจ้าบุญกว้างตั้งสอน^{๒๒}

พระยาแฉนผู้เป็นใหญ่ในเมืองฟ้าเมื่อเห็นคนทั้งหลายหันไปนับถือพระยาคันคาก ก็
เกิดความริษยาในสมบัติของพระยาคันคาก จึงหาวิธีกลั่นแกล้ง โดยการทำให้ฝนแล้ง โลกมนุษย์จึง
เกิดความเดือดร้อนไปทุกหย่อมหญ้า ดังวจนประพันธ์ว่า

เมื่อนั้น แฉนอยู่ฟ้าหลังล้าคอยเห็น	สมภารบาเก็งอินทร์ในฟ้า
แฉนก็ขมแข็งกล้ามีใจพุ่มเคียด	ก็เพื่อผิอยู่ได้ลุ่มฟ้าสุ่มท้าวขุพญา
...ก็เพื่อสมภารท้าวบุญมีแข็งข่มจริงแล้ว	ผีใหญ่เฝ้าทั้งค่ายบ่เมื่อแท้แล้ว
แฉนก็คิดเคียดแค้นถันโบทธรณี	บ่ให้นาโคลอยคิดหางพุ่มเล่น
เลยเล่าเงินเสียเสียงนัทที่หลวงเงินขาด	ฝนบ่ตกหยาดช้อยอำพันแผ่นดิน เจ้าเอย
เลยเล่าบังเกิดแล้งในทวีปชมพู	เถิงเจ็ดปีเจ็ดเดือนฝนบ่ลงอำพัน
พืชในชมพูกว้างตายไปแห่งเหี้ยว	ทั้งกลัวอ้อยตายเสียงบ่เหลือ
แม้ว่านัทที่น้ำสมุทรหลวงเงินขาด ไปแล้ว	ฝูงหมู่ม่าน้ำน้อยเงินแห่งเงง
...ควันทั่วฟ้ามีดที่ปจักรวาล	สรรพสัตว์มีเหลือมอดชีวังตายเสียง ^{๒๓}

ชาวบ้านที่อาศัยน้ำฝนในการทำมาหากินเป็นหลักจึงได้รับความเดือดร้อน เพราะการ
ขาดน้ำฝนอย่างเดียวทำให้เกิดความเดือดร้อนหลายอย่าง เช่น ข้าวกล้าเสียหาย ขาดแคลนน้ำกินน้ำ
ใช้ พืชผักผลไม้ก็ขาดแคลน เป็นต้น เป็นผลกระทบที่มีต่อสังคมเกษตรกรรม ต้องได้รับการแก้ไขได้
ด้วยการให้มีน้ำกินน้ำใช้อย่างพอเพียง แม้สัตว์ทั้งหลายก็ล้มตายไปเป็นจำนวนมาก ที่ยังมีชีวิตอยู่ก็
ได้รับความลำบาก ดังนั้น จึงปรากฏว่าสัตว์ทั้งหลายก็ได้ไปร่วมรบด้วย

เมื่อแฉนทั้งหลายรบพ่ายแพ้ เมืองสวรรค์จึงตกอยู่ในภาวะที่ลำบาก ขาดระเบียบการ
ปกครอง ถูกทหารของพระยาคันคากเบียดเบียนโดยประการต่าง ๆ ดังวจนประพันธ์ว่า

ศึกเถิงพระบาทเจ้าโลเหยื่อวางหนีแสน โสภิตัวเมืองหิวให้	
มีใจข้องจอมเมืองพังพ่าย	เมืองชิมขอดเจี้ยวเป็นฮ้ายเบียดเบียน
หมดศึกแล้วมีเสื่อมาต่อ	ชิงแย่งปุ่นเอาแก้วมิ่งเมีย เจ้าเอย

^{๒๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๔.

^{๒๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๕.

แม้พระยาคนคากจะเป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้ทรงทศพิชราชธรรม แต่กษัตริย์ก็ไม่อาจหลีกเลียงกับหน้าที่ของตนได้ นั่นคือการปกครองบ้านเมือง ในเวลาบ้านเมืองมีความสงบเรียบร้อย การปกครองก็เป็นที่ไปด้วยดี แต่เมื่อใดบ้านเมืองเกิดความวุ่นวาย สงครามหรือการทำลายล้างกันเป็นสิ่งที่หลีกเลี่ยงได้ยาก แม้จะไม่ปรารถนาก็ตาม กษัตริย์ที่ได้รับการยอมรับว่าเป็นมหาราช โดยเฉพาะในอดีต มักจะเป็นผู้ที่รบเก่ง แม้จะฆ่าศัตรูตายเป็นจำนวนมาก ก็ถือว่าเป็นเรื่องปกติของสงคราม ไม่มีผู้ใดเห็นว่าไม่ตั้งอยู่ในทศพิชราชธรรม นอกเสียจากการรบนั้นเป็นการรุกรานคนอื่น จึงได้รับการติเตียน พระเจ้าจักรพรรดิจะมีลักษณะพิเศษกว่ากษัตริย์ทั่วไป คือสามารถแผ่อาณาจักรโดยไม่ต้องเสียเลือดเนื้อ เพราะคนทั้งหลายเกรงพระเดชานุภาพ จึงยอมรับการถูกปกครองแต่โดยดี แต่ในกรณีของพระยาคนคากนี้ศัตรูก็เป็นผู้ยิ่งใหญ่เหมือนกัน ดังนั้นสงครามระหว่างเมืองได้กับเมืองฟ้าจึงเกิดขึ้น ซึ่งผลก็คือฝ่ายพระยาคนคากเป็นผู้ชนะ หากจะกล่าวว่าเป็นการประท้วงขึ้นแตกหักเพื่อ โคนอำนาจพระยาแดนก็คงไม่ผิด อยากรู้ก็ตาม การเอาชนะด้วยอาวุธสิ้นสุดที่ความแค้น ไม่เหมือนการให้ธรรมะชนะแทน ซึ่งสุดแสนจะสบาย แม้พระยาแดนจะเป็นฝ่ายปราชัย แต่เมื่อสิ้นพระยาคนคากแล้ว พระยาแดนก็ราวีมนุษย์อีกตามเดิม จึงไม่อาจกล่าวได้ว่าฝ่ายมนุษย์มีชัยชนะเหนือพระยาแดนอย่างเด็ดขาด ดังนั้น การชนะที่ดีที่สุดก็คือการชนะตนนั้นแหละ เพราะสามารถที่จะระงับแค้นได้ทั้งหมด ไม่มีการจองแค้นอีกต่อไป

๔.๕ หลักเศรษฐกิจและการครองชีพ

เศรษฐกิจมีความสำคัญมากในการดำรงชีพของมนุษย์ เพราะเป็นเรื่องของการทำมาหากินเลี้ยงชีพ หากเศรษฐกิจดี คนทั้งหลายไม่มีความเดือดร้อนและกังวลใจในการทำมาหากิน การดำรงชีวิตในด้านอื่น ๆ ก็จะสามารถเป็นไปได้ง่ายขึ้น แม้ปัญหาสำคัญในการพัฒนาประเทศของรัฐบาลทุกยุคสมัยก็คือปัญหาเศรษฐกิจนี้เอง รัฐบาลที่ไม่สามารถบริหารประเทศได้ครบวาระ ต้องยุบสภาบ้าง ถูกปฏิวัติบ้าง ก็เพราะไม่สามารถแก้ปัญหานี้เอง แม้ในทางพระพุทธศาสนา พระพุทธเจ้าก็ทรงให้ความสำคัญกับเรื่องนี้เหมือนกัน เช่น ตอนที่พระองค์เสด็จไปโปรดคนเลี้ยงโค พระองค์ทรงรอให้เขาตามหาโคจนพบ เมื่อกลับมาแล้วก็ทรงให้พักเพื่อให้หายเหนื่อยและรับประทานอาหารจนอิ่มเสียก่อนแล้วจึงทรงแสดงธรรมโปรดเขา

พระพุทธศาสนามีคำสอนเกี่ยวกับเรื่องเศรษฐกิจหรือการสร้างฐานะคือ “ทิวฐัมมิกัตถะ - ประโยชน์ในชีวิตปัจจุบัน” หรือเรียกว่า “หัวใจเศรษฐกิจ” มี ๔ อย่าง คือ

- ๑) อุตฺถฐานสัมปทา มีความขยันหมั่นเพียร
- ๒) อารักขสัมปทา รู้จักถนอม เก็บหอมรอมริบ
- ๓) กัลยาณมิตรตตา รู้จักเลือกคบคนดีเป็นเพื่อน
- ๔) สมชีวิต เป็นอยู่ด้วยความพอดี ไม่ฟุ่มเฟือยหรือตระหนี่จนเกินไป^{๒๗}

คำสอนในเรื่องประโยชน์ปัจจุบันนี้มีลักษณะเชื่อมโยงสัมพันธ์กัน คือบุคคลต้องมีความขยันเป็นพื้นฐานในการดำรงชีวิตจึงจะเป็นอยู่ได้โดยความไม่ลำบาก อาศัยความขยันเพียงอย่างเดียวก็ไม่อาจร่ำรวยหรือมีฐานะที่ดีได้หากไม่รู้จักเก็บหอมรอมริบ แม้คนมัธยัสถ์ก็อาจมีฐานะที่ยากจนได้เช่นเดียวกันหากไม่รู้จักเลือกคบคน เช่น คบคนเล่นการพนัน เขาก็จะชักชวนให้เล่นการพนันด้วย ซึ่งจะเป็นสาเหตุให้เกิดการเสียทรัพย์ พระพุทธศาสนาไม่ได้มุ่งสอนให้คนรู้จักสร้างฐานะเพียงอย่างเดียว แต่สอนให้รู้จักสร้างความสุขให้กับตนด้วย ดังนั้น คำสอนที่สำคัญในหลักทิวฐัมมิกัตถะนี้จึงได้แก่การรู้จักประมาณในการใช้จ่าย คือไม่ฟุ่มเฟือยหรือตระหนี่จนเกินไป เพราะจะทำให้ไม่ได้รับความสุขจากการที่มีทรัพย์นั้น

เรื่องพระยาคันคาก มีการกล่าวพรรณนาถึงสภาพความเป็นอยู่ของชาวเมืองอินทปัตถ์ว่า

อยู่สนุกเล่นทั้งเมืองเฮืองอู่ง	เดียรดาษลั่นตั้นพร้าวหมากพลู
สรรพสิ่งพร้อมสวนอาดอุททียาน	มีทั้งพลูสานผลจ้อจี้จำก้าน
บุปผาตั้งมาลาบานหอมกลิ่น	เต็มค่านด้าวสวนกว้างอนเนกนอง
ฟังเสียงฮ่วนฮ่วนก้องกลองเสพสะบัดชัย ฟุ้งเยอ	นายยามตีลั่นสะเทือนเมืองบ้าน
ฟังเสียงว่อนว่อนก้องเสียงขลุ่ยขานเพ็ง ฟุ้งเยอ	ออนซอนเสินยงอันอออนันก้อง
สรรพสิ่งพร้อมพิณพาทย์สวนไล	ในโองหลวงน้นครั้นเครงคองฟ้า ^{๒๘}

^{๒๗} อัง. อุตฺถก. (บาลี) ๒๓/๕๕/๒๓๗.

^{๒๘} ผ่าน วงษ์อ้วน, พญาคันคาก, หน้า ๔.

แม้จะไม่มีกรกล่าวถึงการค้าขายเลย แต่ก็ทำให้เราได้ทราบว่าเมืองอินทปัตถ์นั้นมีความอุดมสมบูรณ์ เศรษฐกิจดี ชาวประชาเป็นอยู่ด้วยความสุขสบาย ดังนั้น จึงสามารถเล่นดนตรี ดมหรสพกัน ได้ เพราะถ้าหากชาวบ้านไม่มีความเป็นอยู่ที่ดี ความเป็นอยู่ในลักษณะนี้ไม่อาจเกิดขึ้นได้ เพราะการรื่นเริงในสมัยก่อนเป็นการแสดงออกโดยธรรมชาติของสิ่งที่เพียงพอแล้ว ไม่ใช่เป็นการเที่ยวรื่นเริงเพื่อลืมนความทุกข์ยากเหมือนดังที่ปรากฏในสังคมปัจจุบัน

พระยาแฉ่งสงครามจึงต้องยอมรับเงื่อนไขของพระยาคันคาก หลังจากที่พระยาคันคากกลับไปยังเมืองของพระองค์แล้ว และเมื่อถึงฤดูกาลทำนา พระยาแฉ่งก็ได้ทำตามที่ได้ตกลงสัญญากันไว้โดยการปล่อยฝนให้แก่โลกมนุษย์ คืนความอุดมสมบูรณ์ให้แก่โลกมนุษย์ดังเดิม ดังวจนประพันธ์ว่า

เมื่อนั้น ส่วน ๆ ฟ้าปีใหม่เดือนหก พุ่มเขอ	ฝนก็ตกลงมาทั่วชมพูกว้าง
หลังคูบ้านนิคมชมชื่น	ดีแก่ดวงดอกไม้บานเข้าฮวงโฮย
สดช่วงเข้าเคียรดาษดวงหอม	ดีแก่ฝนฮวยฮำดอกกะจวนบานแย้ม
ยามเมื่อเดือนเจ็ดขึ้นฝนรินดินอ่อน	แฉ่งก็ลงหว่านข้าวนากว้างชุกกาย
เคียรดาษลั่นท่งใหญ่เนาเพียง	เต็มชมพูกอเขียวมีข้าว ^{๒๕}
...ยามเมื่อข้าวแก่แล้วหมากหล่นมาเหยีย	เต็มเหลือหลายอนเณกนองกองลั่น
เป็นที่อัศจรรย์แท้ไฟบมีเกาะเกี่ยว	ข้าวหากหล่นจากข้านมาเล้าอยู่เยีย
แต่นั้น สน ๆ พร้อมชาวที่ปชมพู	เขาก็ทงคำสุขเพ็งบุญจอมเจ้า
บ่ได้คิด โศกฮ้อนสรรพสิ่งแนวใด	ยูท่างทงคำสุขบ่เคื่องคำฮ้อน ^{๓๐}

ความหวังในการดำรงชีวิตของชาวนาจือการมีข้าวกล้าอุดมสมบูรณ์ เพราะได้อาศัยข้าวเป็นอาหารที่สำคัญในการดำรงชีวิต ดังนั้น เมื่อเหตุการณ์กลับเป็นเป็นปกติดังเดิม ชาวนาจือจึงมีความเป็นอยู่ที่ดี เมื่อมีความเป็นอยู่ดี ก็ทำให้ได้รับความสุขสบาย

^{๒๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๗.

^{๓๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๘.

บทที่ ๕

สรุป อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ

๕.๑ สรุปผลการวิจัย

วรรณกรรมพื้นบ้านอีสานประเภทนิทานนั้น โดยมากแต่งขึ้นจากจินตนาการ มีเพียงส่วนน้อยที่แต่งขึ้นจากเรื่องจริง ไม่อาจบอกได้ว่าเกิดขึ้นตั้งแต่เมื่อใด เนื่องจากการถ่ายทอดจากรุ่นสู่รุ่น เนื้อหาจึงอาจผิดแปลกจากเดิมไปบ้าง แม้นิทานเรื่องเดียวกัน คนเล่านิทานต้องมีลีลาและบุคลิกที่น่าสนใจ คนฟังจึงจะเกิดความสนุกสนาน หรือสนใจฟัง ถ้าขาดคุณสมบัติอย่างนี้ การเล่านิทานก็ไม่น่าสนใจ

นิทานพื้นบ้านอีสานที่ได้รับความนิยม ตามบัญชีรายชื่อนิทานมีอยู่ทั้งหมด ๕๕ เรื่อง ซึ่งจำแนกออกเป็น ๕ ประเภท คือ

๑. นิทานบันทึกเหตุการณ์ ได้แก่ นิทานที่แต่งขึ้นเพื่อบันทึกเหตุการณ์ใดเหตุการณ์หนึ่ง เช่น การสืบศาสนา เป็นต้น นิทานประเภทนี้ เช่น อูรงนิทาน เป็นต้น
๒. นิทานเล่าเรื่องสถานที่ ได้แก่ นิทานที่แต่งขึ้นเพื่ออธิบายถึงตำนานการเกิดขึ้นของสถานที่ต่าง ๆ เช่น ตำนานเมืองฟ้าแดดสงยาง เป็นต้น
๓. นิทานบันเทิง ได้แก่ นิทานเล่าเรื่องทั่ว ๆ ไป มีทั้งเรื่องของชาวบ้านและเรื่องจักร ๆ วงศ์ ๆ เช่น แก้วหน้าม้า เป็นต้น
๔. นิทานพุทธศาสนา ได้แก่ นิทานที่เล่าเรื่องราวที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนา มีทั้งที่เกี่ยวกับประวัติพระพุทธศาสนา และชาติต่าง ๆ เช่น เขตพน เป็นต้น
๕. นิทานคติธรรม ได้แก่ นิทานที่แต่งขึ้นโดยแทรกคติธรรมคำสอนไว้ด้วย มีวัตถุประสงค์เพื่อให้การสั่งสอนทางจริยธรรม เช่น กล่องข้าวน้อยฆ่าแม่ เป็นต้น

แม้จะมีถึง ๕ ประเภทตามที่กล่าวมานี้ก็ตาม แต่นิทานพื้นบ้านอีสานก็มักจะมีหลายลักษณะในเรื่องเดียวกัน เช่น แม้จะเป็นนิทานประเภทบันเทิง แต่ก็มีที่เล่าเรื่องสถานที่และแทรกคติธรรมไว้ด้วย เป็นต้น

หลักสภาวะธรรมที่ปรากฏในวรรณกรรมพื้นบ้านอีสานเรื่องพระยาคันคาก ได้แก่ หลักอริยสัจ ๔ ชั้น ๕ ไตรลักษณ์ และกรรมนิยาม ส่วนหลักคุณธรรม ได้แก่ ความกตัญญู ความเมตตา ความสามัคคี ความสันโดษ ความเสียสละ หลักกัลยาณมิตร การบำเพ็ญทาน และความเพียร

หลักอริยสัจ ๔ เป็นวิธีการแก้ปัญหาของพระยาคันคาก คือพระองค์ทรงสืบสาวหาสาเหตุว่าความเล็งนั้นเกิดจากอะไร เมื่อได้ทราบจากพระยานาคว่าเกิดจากพระยาเถน จึงไปปราบพระยาเถน ให้พระยาเถนทำให้ฝนตกต้องตามฤดูกาลดั้งเดิม พระยาคันคากเองอาจจะไม่รู้ว่ามีวิธีการแก้ปัญหาของพระองค์เป็นการแก้ปัญหาแบบอริยสัจ ๔ แต่นั่นไม่ใช่เรื่องสำคัญ สิ่งที่สำคัญในเรื่องนี้คือการเข้าใจปัญหาว่าเกิดแต่เหตุ ถ้าจะแก้ต้องแก้ที่เหตุ นั่น ซึ่งพระยาคันคากก็สามารถแก้ปัญหาการปกครองที่ไม่ชอบธรรมของพระยาเถนได้จริง

หลักชั้น ๕ เป็นการจิตใจในรูปที่เข้าใจว่างดงาม และอภิลักษณ์ในรูปชั้นที่ได้สัมผัสและอยู่ร่วมกันมานั้น

หลักไตรลักษณ์ ได้แก่ ความไม่เที่ยงของสังขาร มีความอุดมสมบูรณ์แล้วแปรเปลี่ยนเป็นความแห้งแล้ง มีอำนาจแล้วแปรเปลี่ยนเป็นการสูญเสียนาน มีการอยู่ร่วมกันแล้วก็ต้องพลัดพรากจากกัน

หลักกรรมนิยาม ได้แก่ การได้รับผลบุญที่สั่งสมมาแต่ปางก่อนของพระยาคันคาก จึงส่งผลให้พระองค์ได้มาเกิดในตระกูลสูงและมีพระทัยขวนขวายแต่ในบุญกุศล อีกประการหนึ่งคือการที่พระยาเถนได้รับผลกระทบชั่วของตน คือได้สูญเสียความยิ่งใหญ่ในการเป็นผู้นำโลกให้กับพระยาคันคาก เพราะสาเหตุคือการไม่ตั้งอยู่ในธรรมของตน

ความกตัญญู ได้แก่ พระยาคันคากทรงมีความเชื่อฟังคำสั่งสอนของพระราชบิดา และพระราชมารดา จึงทำให้พระองค์ได้เป็นใหญ่ และเป็นที่ยกย่องของคนทั้งหลาย

ความเมตตา ได้แก่ ความมีน้ำพระทัยให้อภัยแก่พระยาเถนของพระยาคันคาก และการรับสั่งไม่ให้ทหารเบียนเอารัดเอาเปรียบชาวเถน หลังจากที่ฝ่ายพระองค์ทรงได้รับชัยชนะในการทำสงคราม

หลักสามัคคีธรรมในเรื่องพระยาคันคากคือการร่วมมือร่วมใจของสรรพสัตว์ทั้งหลายในการยกพลไปปราบพระยาเถนให้คืนความชอบธรรมแก่สัตว์โลกคือให้ทำให้ฝนตกต้องตามฤดูกาลดั้งเดิม หากขาดความร่วมมือร่วมใจของทุกฝ่ายแล้ว ชัยชนะของฝ่ายพระยาคันคากคงไม่อาจเกิดขึ้นได้ เพราะพระยาเถนเป็นผู้มีฤทธิ์มาก แต่เพราะทั้งหมดร่วมมือกัน

ตามกำลังความสามารถของตน เช่น ต่อ แตน ฝั่งก็ช่วยกันตอดศัตรู พระยานาก็พ่นน้ำดับไฟ เป็นต้น มนุษย์และสัตว์ทั้งหลายจึงสามารถเอาชนะพระยาแถนได้

ความสันโดษ ได้แก่ ความไม่โลภในสมบัติแถนของพระยาคนคาก ในขณะที่พระองค์ทรงมีโอกาสคือเป็นฝ่ายชนะสงคราม

ความเสียสละ ได้แก่ ความเสียสละของเหล่ามนุษย์และสัตว์ทั้งหลายขึ้นไปรบกับพระยาแถนโดยที่ไม่หวั่นเกรงต่อมรณภัยแต่ประการใด

หลักกัลยาณมิตร ได้แก่ การได้บริวารที่มีความเสียสละ และมีความกล้าหาญของพระยาแถน ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญให้พระองค์สามารถรบเอาชนะพระยาแถนได้

การบำเพ็ญทานในเรื่องพระยาคนคาก ได้แก่ การให้ทานของพระยาคนคากและพระราชา

ความเพียร ได้แก่ ความพยายามของเหล่ามนุษย์ในการเดินทางขึ้นไปสวรรค์เพื่อรบกับพระยาแถน

โลกทัศน์ทางพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในวรรณกรรมเรื่องพระยาคนคาก ได้แก่ โลกทัศน์ที่มีต่อธรรมชาติ สิ่งเหนือธรรมชาติ หลักความสัมพันธ์ การปกครอง และเศรษฐกิจ และการครองชีพ

โลกทัศน์ที่มีต่อธรรมชาติ ได้แก่ ความงดงามวิจิตรพิสดารของธรรมชาติที่ปรากฏในปราสาททิพย์ของพระยาคนคาก และวิถีชีวิตของคนทั้งหลายในยุคนั้นคือการประกอบอาชีพการทำนา ต้องอาศัยธรรมชาติในการดำรงชีวิต ซึ่งน้ำฝนเป็นสิ่งสำคัญที่สุด เพราะทำให้พืชผลได้ผลิตผลดี สิ่งมีชีวิตต่าง ๆ ได้อาศัยเลี้ยงชีพ

โลกทัศน์ที่มีต่อสิ่งเหนือธรรมชาติ ได้แก่ ความมหัศจรรย์ที่เกิดขึ้นในตอนที่พระราชาของพระเจ้าเอกราชได้สุบินเห็นนิมิตมงคล, ความมหัศจรรย์ที่เกิดขึ้นในตอนประสูติพระยาคนคาก และการเนรมิตของผู้มีฤทธิ์ เช่น พระอินทร์เนรมิตปราสาทแก่พระยาคนคาก เป็นต้น

หลักความสัมพันธ์ในเรื่องพระยาคนคาก เป็นความสัมพันธ์ระหว่างครอบครัวและความสัมพันธ์กับสังคม ความสัมพันธ์ในระดับครอบครัว ได้แก่ การปรนนิบัติพระยาคนคากของนางแก้วผู้เป็นพระราชา ความเป็นห่วงและอาลัยอาวรณ์ของครอบครัวทหารที่ต้องพลัดพรากจากผู้นำครอบครัว ซึ่งขึ้นไปรบกับพระยาแถน

หลักการปกครองในเรื่องพระยาคนคากนั้นมีข้อที่ควรศึกษาคือการดูแลอำนาจของพระยาเถน กล่าวคือ พระยาเถนเป็นผู้ปกครองโลกเทวโลกและมนุษย์โลก แต่เมื่อพระองค์ทรงรู้ว่าตนเองกำลังสูญเสียอำนาจที่ยิ่งใหญ่นั้น ก็ไม่อาจทำใจยอมรับได้ เพื่อเป็นการแสดงให้โลกรู้ว่าการไม่ยอมอยู่ใต้อำนาจการปกครองเดิมและมีใจสวามิภักดิ์ต่ออำนาจใหม่นั้นจะได้รับผลอย่างไร พระยาเถนจึงแสดงอำนาจกดขี่เข้มแข็งโดยการทำให้ฝนแล้ง เพื่อเป็นการลงโทษให้คนทั้งหลายได้สำนึกแล้วจะได้หันกลับมาภักดิ์ต่อพระยาเถนเหมือนเดิม แต่การกระทำดังกล่าวนี้เป็นที่ตัดสินใจผิดอย่างร้ายแรงของพระยาเถน เพราะพระองค์ประเมินพระยาคนคากต่ำไป ไม่คาดคิดว่าพระยาคนคากจะสามารถรวบรวมกำลังพลขึ้นมาต่อสู้กับพระองค์จนสามารถเอาชนะได้ ในที่สุดชัยชนะจึงเป็นของพระยาคนคาก

หลักเศรษฐกิจและการครองชีพในเรื่องพระยาคนคากคือ ในเบื้องต้นก่อนที่พระยาเถนจะทำให้ฝนไม่ตกต้องตามฤดูกาล มนุษย์ทั้งหลายมีความเป็นอยู่ที่ดี ต่อมาเกิดความแห้งแล้ง มนุษย์ทั้งหลายจึงเป็นอยู่ด้วยความยากลำบาก ซึ่งความยากลำบากนั้นเป็นผลกระทบที่เกิดจากผู้ปกครองคือพระยาเถน ดังนั้น ชาวโลกทั้งหลายจึงได้ต่อสู้กับผู้ที่สร้างปัญหาให้ จนได้ชัยชนะและมีความเป็นอยู่ที่ดีดังเดิม

๕.๒ ข้อเสนอแนะ

ในการศึกษาวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยได้ศึกษาลักษณะของนิทานพื้นบ้านอีสานโดยภาพรวม และได้เลือกศึกษาวิเคราะห์หลักธรรมและโลกทัศน์ที่ปรากฏในเรื่องพระยาคนคาก ยังเห็นข้อบกพร่องและข้อที่ควรศึกษาอีกหลายประการ จึงขอเสนอแนะประเด็นที่ควรทำการศึกษาดังต่อไปนี้

๑. อิทธิฤทธิ์ที่ปรากฏในวรรณกรรมพื้นบ้านอีสานเรื่องพระยาคนคาก
๒. ภาวะผู้นำของพระยาคนคากที่ปรากฏในวรรณกรรมพื้นบ้านอีสานเรื่องพระยาคนคาก
๓. คอง ๑๔ ที่ปรากฏในวรรณกรรมพื้นบ้านอีสานเรื่องพระยาคนคาก

บรรณานุกรม

๑. ภาษาไทย :

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาบาลี. ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๐๐.

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

_____. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

_____. อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร :

โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๓๒.

_____. พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน. พ.ศ. ๒๕๔๒.

กรุงเทพมหานคร : บริษัทนานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่นส์ จำกัด, ๒๕๔๖.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ

กระทรวงศึกษาธิการ. เอกสารการนิเทศการศึกษาวรรณกรรมจากบ้านใน. กรุงเทพมหานคร :

คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๑๔.

กระแสรู มัลติการณ. วรรณกรรมไทยปัจจุบัน. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์โอเดียน-

สโตร์, ๒๕๒๕.

กิ่งแก้ว อัดการ. นิทานพื้นเมือง. กรุงเทพมหานคร : หน่วยศึกษานิเทศก์ กรมการฝึกหัดครู,

๒๕๑๓.

กองโบราณคดี กรมศิลปากร. พื้นอีสาน. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๑๑.

กุหลาบ มัลลิกะมาส และคณะ. ภาษาไทย ๘ (คติชนวิทยาสำหรับครู). โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย

สุโขทัยธรรมมาธิราช, ๒๕๓๓.

_____. คติชาวบ้าน. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง,

๒๕๑๘.

คณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ. พจนานุกรมภาษาถิ่นภาคตะวันออกเฉียงเหนือ. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : อรุณลาดพร้าว, ๒๕๒๗.

..... วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์เอกลักษณ์และ
ภูมิปัญญา. กรุงเทพมหานคร : อรุณลาดพร้าว, ๒๕๔๒.

จารุวรรณ ชรรมวัตร. คติชาวบ้านอีสาน. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : อักษรวัฒนา, ม.ป.ป..

..... วิถีความคิด – ชีวิตชาวบ้านอีสาน. มหาสารคาม : อาศรมวิจัย คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์, ๒๕๔๑.

..... เอกสารประกอบการศึกษาวัฒนธรรมพื้นบ้าน. มหาสารคาม : มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์วิโรฒ มหาสารคาม, ๒๕๓๐.

เจริญ ต้นมหาพราน. ประเพณีท้องถิ่น. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์แสงแดด, ๒๕๓๘.

เจือ สตะเวทิน. คติชาวบ้านไทย. กรุงเทพมหานคร : สุทธิสารการพิมพ์, ๒๕๒๗.

ชำนาญ รอดเหตุภัย. วรรณคดีและประวัติวรรณคดี. กรุงเทพมหานคร : โอเดียนสโตร์, ๒๕๒๒.

ชวน เพชรแก้ว. การศึกษาวรรณคดีไทย. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร : โอ. เอส. พรินต์ติ้ง เฮาส์, ๒๕๒๔.

ณรงค์ เส็งประชา. มนุษย์กับสังคม. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร : โอ. เอส. พรินต์ติ้ง เฮาส์, ๒๕๓๘.

ดิเรก น้อยคา. ภูมิปัญญาพื้นเมือง. ขอนแก่น : สิริชัยการพิมพ์, ๒๕๓๖.

เตชวโร ภิกขุ (อินตา กวีวงศ์). นิทานพระยาขันตลก. ขอนแก่น : หจก. โรงพิมพ์คลังนานาวิทยา, ม.ป.ป..

ชนิด ตาแก้ว. รวมนิทานธรรม. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ ลูก ส.ธรรมภักดี, ๒๕๓๕.

ธวัช ปุณโณทก. วรรณกรรมท้องถิ่น. กรุงเทพมหานคร : โอเดียนสโตร์, ๒๕๒๕.

..... วรรณกรรมไทย. กรุงเทพมหานคร : ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๒๗.

น้อย พงษ์สนิท. จริยศาสตร์. กรุงเทพมหานคร : มิตรภาพการพิมพ์, ๒๕๒๗.

นภดล ทองโสภิต. ขุมปัญญาแห่งอีสาน. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์บ้านฉัตร, ๒๕๓๒.

นิพนธ์ สุขสวัสดิ์. วรรณคดีไทยเกี่ยวกับประวัติศาสตร์. กรุงเทพมหานคร : พิมพ์, ๒๕๒๐.

บุญเกิด พิมพ์วเมธากุล. **ประเพณีอีสานและเกร็ดโบราณคดีอีสาน**. ขอนแก่น : คลังนา
วิทยา, ๒๕๔๔.

ปกรณ์ คุณารักษ์, ผศ., **ปัญหาสังคม**. ขอนแก่น : คลังนาวิทยา, ๒๕๔๖.

ประมวล พิมพ์เสน. **นิทานพื้นบ้านอีสาน ๑**. ขอนแก่น : หจก. โรงพิมพ์คลังนาวิทยา,
มปป.

พระครูสุเทพสารคุณ และคณะ. **มรดกอีสาน ฉบับสมบูรณ์**. ขอนแก่น : คลังนาวิทยา,
๒๕๔๔.

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**. กรุงเทพมหานคร : บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๕.

พระมหาโกวิทย์ สิริวณฺโณ และคณะ. **มรดกอีสาน**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลง-
กรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๓.

พระอริยานุวัตร. **ประเพณีและวรรณคดีเก่าของอีสาน**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ศักดิ์
โสภา, ๒๕๒๖.

บุญเหลือ เทพยสุวรรณ, ม.ล.. **วิเคราะห์วรรณคดีไทย**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร :
สยาม, ๒๕๔๓.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตขอนแก่น. **อีสานคดี**. ขอนแก่น : สิริภันท์ออฟเซ็ท,
๒๕๔๐.

มนัส สุขสาย. **ธรรมดาสนโลก**. อุบลราชธานี : มูนมั่งไทยอีสาน, ๒๕๔๒.

วิเชียร เกษประทุม. **นิทานพื้นบ้าน**. กรุงเทพมหานคร : บริษัท วิสิทธิ์พัฒนา จำกัด, มปป..

ศรีศักดิ์ วัลลิโกดม. **แอ่งอารยธรรมอีสาน แฉหลักฐานโบราณคดีพลิกโฉมหน้าประวัติ-
ศาสตร์ไทย**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๓๓.

ศิราพร จิตะฐาน. **ลักษณะเนื้อหาวรรณคดีไทย, เอกสารการสอนวิชาไทยคดีศึกษา**. กรุงเทพ
มหานคร : อมรินทร์การพิมพ์, ๒๕๒๔.

สภาวัฒนธรรมจังหวัดขอนแก่น. **ของดีอีสาน**. ขอนแก่น : ขอนแก่นการพิมพ์, ๒๕๔๐.

สมภาร พรหมทา. **มนุษย์กับการแสวงหาความจริงและความหมายของชีวิต**. กรุงเทพมหานคร
: สำนักพิมพ์พุทธชาดก, ๒๕๓๘.

สวิง บุญเจิม. **มรดกอีสาน**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. อุบลราชธานี : สำนักพิมพ์มรดกอีสาน, ๒๕๓๕.

สงวน สุทธิเลิศอรุณ. พฤติกรรมมนุษย์กับการพัฒนาตน. กรุงเทพมหานคร : บริษัทอักษร
พัฒนา จำกัด, ๒๕๔๓.

สุพัตรา สุภาพ. สังคมวิทยา. กรุงเทพมหานคร : ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๔๑.

_____. ปัญหาสังคม. กรุงเทพมหานคร : ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๔๑.

อุดม บัวศรี, รศ.. วัฒนธรรมอีสาน. ขอนแก่น : คลังนาโนวิทยา, ๒๕๔๖.

๒. ภาษาอังกฤษ :

Dundes, Alan. **Interpreting Folklore**. Indiana University Press ; Bloomington, 1980.

Ralph, Linton & Adelin. **Man's Way**. New York : Harper & Brothers, 1947.

Reaver, J. Russel and Boswell, W. George. **Fundamental of Folk Literature**. Neherland :
Press of St. Paul's Abbey, 1965.

Taylor, Archer. **The Study of Folklore**. New Jersey : Prentice Hall Inc., 1965.

ภาคผนวก

เนื้อเรื่องพระยากันคากโดยย่อ

ยังมีนครกว้างใหญ่แห่งหนึ่งชื่อว่า อินทปัตต์ พระราชาผู้ครองนครพระนามว่า พระเจ้าเอกราช มีพระมเหสีพระนามว่า พระนางสีดา อยู่ต่อมาหลายปี พระโพธิสัตว์ก็จุติจากสวรรค์ลงสู่พระครรภ์ของพระนางสีดา พระนางได้ทรงสุบินว่า พระอาทิตย์ตกจากฟ้าลงสู่ครรภ์ของพระนาง ส่องแสงสว่างรุ่งเรืองในครรภ์นั้น พระนางก็ทรงทะยานสู่ท้องฟ้า มีหมู่ดาวแวดล้อมดวงมณี พระนางทรงเหยียบภูเขาสีเนรุ เขาสีเนรุก็ถล่มลอยเป็นดอกไม้ส่งกลิ่นหอมยิ่งนัก หลังจากนั้นก็เสด็จเข้าสู่ห้องบรรทมตามเดิม รุ่งเช้าพระนางก็ทรงเข้าเฝ้าพระสวามีแล้วทูลให้ทราบเกี่ยวกับพระสุบินดังกล่าวนั้น พระเจ้าเอกราชก็ตรัสว่า พระนางจะมีผู้มีบุญบารมีเป็นพระโพธิสัตว์มาประสูติด้วย สิบสองเดือนต่อมาพระนางก็ประสูติพระโอรส มีรูปร่างอัปลักษณ์เหมือนคางคก แต่พระฉวีวรรณมีสีเหลืองดั่งทอง พระเจ้าเอกราชแม้ทรงทราบว่าพระโอรสเป็นเหมือนคางคกก็ไม่ทรงรังเกียจแต่ประการใด เพราะพระองค์ทรงทราบว่านั่นเป็นพระโพธิสัตว์ พร้อมกับทรงรับสั่งให้เลี้ยงดูพระโอรสเป็นอย่างดี ส่วนคนอื่นก็นินทาบ้างสรรเสริญบ้าง ซึ่งความจริงแล้ว พระกุมารมีรูปร่างนอกเหมือนคางคกเท่านั้น แต่รูปร่างในงดงามดั่งเทพ ทั้งมีฤทธิเดชมากด้วย

พอพระชนม์ได้ ๒๐ พรรษา พระยากันคากก็ทรงมีพระประสงค์จะมีคู่อภิเษกสมรส จึงกราบทูลพระราชบิดาให้ทรงทราบ และผู้ที่จะอภิเษกสมรสกับพระองค์นั้นต้องเป็นผู้มีสิริโฉมงาม พระราชบิดาจึงตรัสเตือนพระสติให้พิจารณาตน เพราะการที่ผู้มีรูปร่างอัปลักษณ์จะหาคู่ครองที่งดงามนั้นเป็นสิ่งที่ไม่เหมาะสม เมื่อเป็นเช่นนั้นพระองค์จึงได้ขอให้พระอินทร์ช่วยพระองค์ พระอินทร์ก็ทรงเนรมิตปราสาทประดับด้วยรัตนะมีประการต่าง ๆ มีสิ่งของเครื่องใช้เพียบพร้อมสมบูรณ์ทุกอย่าง พร้อมทั้งทรงนำนางแก้วมาให้เป็นคู่ครองของพระยากันคากด้วย นางก็ปรนนิบัติพระยากันคากเป็นอย่างดี คนทั้งหลายได้เห็นปราสาททิพย์ของพระยากันคากก็เกิดอศจรรยใจยิ่งนัก จึงได้ไปกราบทูลให้พระเจ้าเอกราชทรงทราบ พระเจ้าเอกราชพร้อมด้วยข้าราชการก็เสด็จมาทอดพระเนตรปราสาทของพระยากันคาก พร้อมกับได้เสด็จทอดพระเนตรสมบัติทิพย์ทั่วปราสาท พระองค์เกิดอศจรรยพระทัยในทิพย์สมบัติยิ่งนัก ฝ่ายพระยากันคากก็ได้บริจาคนแก่คนทั้งหลาย พระเจ้าเอกราชทรงเห็นว่าพระราชโอรสของพระองค์มีบุญมาก จึงทรงอภิเษกให้ครองเมืองแทนพระองค์ พระยากันคากก็ทรงครองเมืองด้วยทศพิธราชธรรม ไพร่ฟ้าประชาราษฎร์ก็เป็นอยู่กันด้วยความสงบสุข เจ้าเมือง

ต่าง ๆ ที่ขึ้นต่อพระองค์ก็ได้ทรงนำสิ่งของดี ๆ มาถวาย แม้แต่เทวดาและอมนุษย์ทั้งหลายก็ได้ นำสิ่งของวิเศษทั้งหลายมาถวายพระองค์ พร้อมกันนี้สมบัติของพระเจ้าจักรพรรดิอีก ๖ ประการที่เหลือ คือ ช้างแก้ว ม้าแก้ว แก้วมณี ขุนคลังแก้ว จักรแก้ว และขุนพลแก้ว ก็ปรากฏมี แก่พระองค์ ดังนั้น พระยาคันคากจึงทรงมีฐานะเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ

ฝ่ายพระยาเถนผู้สร้างสรรพสิ่งเมื่อเห็นมนุษย์โลก และเทวโลกเคารพยกย่อง นับถือบูชาพระยาคันคาก ไม่ได้เคารพนับถือสักการะตนเองเหมือนดังเช่นแต่ก่อน ก็เกิดความริษยาในสมบัติของพระยาคันคาก จึงหาเรื่องทำฝนไม่ให้ตกต้องตามฤดูกาลเหมือนดังแต่ก่อน โลกมนุษย์ก็เกิดความแห้งแล้ง สิ่งมีชีวิตทั้งหลายได้ล้มตายเป็นจำนวนมาก ในส่วนของมนุษย์ คนบาปทั้งหลายได้ตายเสีย เหลืออยู่เฉพาะคนมีศีลธรรมเท่านั้น พระยาคันคากจึงลงไปถาม พระยานาคู ก็ได้ทรงทราบว่าพระยาเถนเป็นผู้ทำให้โลกมนุษย์เกิดความแห้งแล้ง เพราะเหตุที่พระยาคันคากได้เป็นใหญ่ในโลกและไม่ทรงสักการะเคารพพระยาเถน พระยาคันคากทรงทราบความจริงแล้วก็ทรงเห็นว่าพระยาเถนผู้เป็นใหญ่ไม่ได้ปกครองโลกด้วยความเป็นธรรม จึงทรงคิดที่จะทรงสั่งสอนพระยาเถนให้ตั้งอยู่ในธรรม คั้นความเป็นธรรมให้กับโลกมนุษย์ ตามเดิม พระองค์จึงได้ทรงรวบรวมกำลังพลทั้งมนุษย์ อมนุษย์ และสัตว์เดรัจฉานทั้งหลายขึ้นไปทำการรบกับพระยาเถน ผลการรบปรากฏว่าพระยาคันคากเป็นฝ่ายชนะ พระองค์จึงได้ทรงสอนพระยาเถนให้กลับตั้งตนในธรรม ปกครองโลกด้วยความเป็นธรรม ให้ทำให้ฝนตกต้องตามฤดูกาลดังเดิม คือเมื่อถึงเดือนหก มนุษย์จะจุดบั้งไฟขึ้นไปเตือนพระยาเถนให้ปล่อย ฝนตกลงมายังโลกมนุษย์ เพื่อให้คนทั้งหลายได้ทำนา พอเมื่อถึงหน้าเก็บเกี่ยวข้าว เมื่อได้ยินเสียงธนูว่าว ก็อย่าทำให้ฝนตก เพราะข้าวจะเสียหาย พระยาเถนก็ทรงรับคำ ดังนี้แล้วพระยาคันคากพร้อมด้วยบริวารทั้งหลายก็เสด็จกลับยัง โลกมนุษย์ตามเดิม ตั้งแต่นั้นมาฝนก็ตกต้องตามฤดูกาล โลกมนุษย์กลับมีความอุดมสมบูรณ์เหมือนดังเดิม เมื่อพระยาคันคากสวรรคตแล้ว โลกก็เกิดการเปลี่ยนแปลงอีก ฝนไม่ตกต้องตามฤดูกาลเหมือนดังเช่นที่ปรากฏในปัจจุบันนี้

ประวัติผู้วิจัย

ชื่อ	: พระมหาสุระเวช วชิโร (เกชิต)
เกิด	: วันที่ ๒๖ เดือน มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๐๖
อุปสมบทเมื่อ	: ๒๕ เมษายน ๒๕๒๘
ที่อยู่ปัจจุบัน	: วัดโพธิ์ชัยโคกใหญ่ บ้านโคกใหญ่ – โลกคำ ตำบลบัวบาน อำเภอ ยางตลาด จังหวัดกาฬสินธุ์
การศึกษา	: มัธยมปลาย จากโรงเรียนน้ำพองศึกษา ตำบลวังชัย อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น : ประกาศนียบัตรวิชาชีพครู จากมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราช- วิทยาลัย วิทยาเขตขอนแก่น : พุทธศาสตรบัณฑิต จากมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตขอนแก่น
หน้าที่การงาน	: เป็นรองเจ้าคณะอำเภอยางตลาด จังหวัดกาฬสินธุ์ : เป็นเจ้าอาวาสวัดโพธิ์ชัยโคกใหญ่ อำเภอยางตลาด จังหวัดกาฬสินธุ์